

kohnstamm
instituut

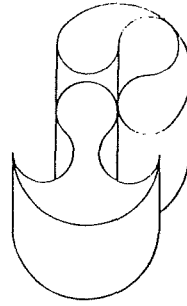
MONDIALE VORMING IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Deel III De schoolboeken nader bekeken.

Elies van Muyden

Kohnstamm Instituut van de Universiteit van Amsterdam
Keizersgracht 119 - 1015 CJ Amsterdam

Ch. Maas Feestkeramus

kohnstamm
instituut

MONDIALE VORMING IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Deel III De schoolboeken nader bekeken.

Elies van Muyden

Kohnstamm Instituut van de Universiteit van Amsterdam
Keizersgracht 119 - 1015 CJ Amsterdam

VOORWOORD

Dit is het derde deel van het rapport over een inventariserend onderzoek naar mondiale vorming in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Het onderzoek is de eerste fase in een op initiatief van minister De Koning tot stand gekomen Educatief Project Ontwikkelingssamenwerking (EPOS).

Dat project richt zich op de stimulering van de voorlichting over de ontwikkelingsproblematiek in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Begin 1980 kreeg het Kohnstamm Instituut de opdracht van minister De Koning om dit inventariserend onderzoek uit te voeren, daarbij gesteund door een stuurgroep onder voorzitterschap van Prof. dr. E.W. Hommes en bestaande uit deskundigen uit het onderwijs en op het gebied van mondiale vorming.

Het verslag van dit onderzoek, dat 9 maanden heeft geduurd, valt uiteen in drie delen:

Deel I geeft een beschrijving van de opzet, uitvoering en gegevens van de inventarisatie.

Deel II is een bundeling van interviewverslagen met docenten en medewerkers van onderwijsbegeleidende instanties en van Derde Wereld instanties.

Deel III, dat nu voor u ligt, is een verslag van een door E. van Muyden uitgevoerd deelonderzoek. In dit deelonderzoek is door middel van een inhoudsanalyse gekeken hoe de ontwikkelingsproblematiek behandeld wordt in een aantal schoolboeken die gebruikt worden in het voortgezet onderwijs.

Een samenvatting van dit verslag is te vinden in Deel I.

januari 1981

namens het onderzoeksteam

Sanderijn van der Doef

INHOUDSOPGAVE DEEL III

	BLZ.
I INLEIDING	1
II OPZET VAN DE ANALYSE	5
III VRAGEN VOOR DE INHOUDSANALYSE	9
IV TOELICHTING OP DE CATEGORIEEN VAN DE INHOUDSANALYSE	15
V OPVATTINGEN UIT DE ONTWIKKELINGSECONOMIE	25
VI RESULTATEN VAN DE INHOUDSANALYSE	32
VII ENKELE AAN DE INHOUDSANALYSE TOEGEVOEGDE VRAGEN EN TOELICHTING OP DE VRAGEN	50
VIII ANTWOORDEN OP DE TOEGEVOEGDE VRAGEN	53
IX CONCLUSIES	62

LITERATUURLIJST

I. INLEIDING

Dit rapport betreft het derde onderdeel van het inventariserend onderzoek in het kader van het Educatief Project Ontwikkelingssamenwerking. In het inventariserend onderzoek is onderzocht wat er gedaan wordt aan mondiale vorming en ontwikkelingsproblematiek in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

In dit onderdeel wordt de behandeling van de ontwikkelingsproblematiek in een aantal lesmethoden voor de eerste drie schooljaren van het voortgezet onderwijs nader onderzocht door middel van een inhoudsanalyse.

Wat onder de ontwikkelingsproblematiek in het algemeen verstaan wordt, hoe daarin verschillende accenten gelegd worden en verschillende oplossingen als suggesties geboden worden, wordt in de hoofdstukken II t/m V nader uitgediept.

Deze hoofdstukken betreffen tevens de opzet en theoretische fundering van een analyse-model. Als basis heeft daarbij gediend het onderzoek van Joke E. Madsen, "Wereldoriëntatie? Kom nou!", een onderzoek naar het meest gebruikt lesmateriaal aardrijkskunde over de ontwikkelingsproblematiek, in het bijzonder die van Zuid- en Zuidoost Azië.

Naast het werk van Madsen is een aantal andere publikaties, waaronder analyses, met betrekking tot de ontwikkelingsproblematiek in het lesmateriaal voor het voortgezet onderwijs, in beschouwing genomen. Daaronder vielen de werkzaamheden van CLAT, het Koninklijk Nederlands Aardrijkskunde Genootschap, J. Mulders, J. Sluiter, het Socialistisch Onderwijsfront, L. Sonneveldt, J. Steentjes en M. Zandvliet-Zwarthoed. De keuze is op het werk van Madsen gevallen omdat zij een goede theoretische fundering biedt van de vragen die zij in haar analyses stelt, en omdat haar aanpak goed bruikbaar is voor zowel analyses van lesmateriaal uit de aardrijkskunde als uit de vakken geschiedenis en maatschappijleer.

De inventarisatie van het Epos-project betreft leerlingen in de leeftijdsgroep van 12-15 jaar (deel I, hoofdstuk i).

Aangezien delen van methoden zich niet richten op leeftijdsgroepen maar op niveaus, concentreert de analyse zich hier op die delen van lesmethoden die bestemd zijn voor de eerste drie klassen van het voortgezet onderwijs.

In de enquête die opgestuurd is in het kader van de inventarisatie (deel I) werd de docenten gevraagd welke lesboeken zij gebruiken waarin de ontwikkelingsproblematiek aan de orde komt (Deel I, hoofdstuk 3, par. 3.3.).

Uit de antwoorden zijn de meest genoemde methoden voor de vakken aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer geselecteerd (voor de enquête zie Deel I, bijlage). Daaruit zijn voor de analyse die delen gekozen, waarvan de doelgroep binnen de eerste drie klassen van het voortgezet onderwijs valt en in meer of mindere mate de ontwikkelingsproblematiek als onderwerp behandelen. Dit betekent ten eerste dat maatschappijleer op vwo-niveau en andere vakken, zoals bijvoorbeeld godsdienst en economie, buiten beschouwing zijn gebleven. Ten tweede houdt dit in dat lesboeken voor de bovenbouw of hoogste klas(sen) niet in de analyse zijn opgenomen, ook al wordt daarin de ontwikkelingsproblematiek vaak uitgebreider behandeld dan in lesboeken voor de eerste drie klassen.

Als meest genoemde methoden kwamen uit de enquête de volgende methoden naar voren:

- De Geo geordend -
- Geografisch milieu -
- De Wereld door -
- Geschiedenis in onderwerpen -
- Materiaal voor maatschappelijke vorming -

De Geo geordend betrof 27% van de in de enquête genoemde aardrijkskundeboeken. Deel 2, waarin de ontwikkelingsproblematiek voornamelijk aan de orde komt, kent zowel een mavo- als een havo/vwo-editie. Daar deel 2 vh, 'de Werelddelen' reeds door Madsen in haar bovengenoemd onderzoek is geanalyseerd, wordt hier aan 'De Geo geordend' verder geen aandacht besteed en verwezen naar het onderzoek van Madsen.

Geografisch milieu betrof 12% van de in de enquête genoemde aardrijkskundeboeken.

De nieuwe versie van deel 2, 'de Wereld', is in dit onderzoek geanalyseerd.

Bovenstaande methoden komen overduidelijk als de twee meest gebruikte aardrijkskundemethoden op mavo-, havo- en vwo-niveau uit de enquête naar voren.

Deze resultaten worden bevestigd voor wat betreft de eerste twee leerjaren door een Cito-publicatie met betrekking tot het gebruik van leerboeken gedurende het schooljaar 1978/1979 in het eerste en tweede leerjaar. Daarbij moet opgemerkt worden dat de gegevens uit de Cito-publicatie over 'Geografisch milieu' de oude versie daarvan betreffen.

De Wereld door maakte 28% uit van de in de enquête genoemde boeken op lbo-niveau. In dit onderzoek zijn de delen 2 en 3 geanalyseerd. Met name deel 3 houdt zich bezig met de Derde Wereld.

In de Cito-publicatie komt deel 2 als het meest gebruikte aardrijkskundeboek op lbo-niveau naar voren. Volgens de Cito-publicatie wordt als leerboek voor geschiedenis in de tweede klas op lbo-niveau 'De Wereld door 2' evenveel gebruikt als 'Perspectief, eerste leerjaar' en wordt in de eerste klas op lbo-niveau de 'Wereld door 2' minder frequent gebruikt dan 'Perspectief, eerste leerjaar'.

Geschiedenis in onderwerpen maakte 43% uit van de in de enquête genoteerde geschiedenisboeken. Deel 2, waarin de ontwikkelingsproblematiek aan de orde komt, kent zowel een mavo-editie (deel 2m) als een havo/vwo-editie (deel 2 vh). In de Cito-publicatie komt deel 2 vh naar voren als het meest gebruikte geschiedenisboek in de tweede klas van het algemeen voortgezet en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. Dit deel is in dit onderzoek geanalyseerd.

Materiaal voor maatschappelijke vorming betrof 47% van de in de enquête genoemde lesboeken voor maatschappijleer. Deze methode kent een mavo-editie en een editie voor havo en vwo. Omdat maatschappijleer op de havo en in het vwo niet eerder dan in de vierde klas gegeven wordt, is hier de mavo-editie, welke bestemd is voor de derde klas van de mavo, geanalyseerd.

De hoofdstukken II t/m V van dit rapport houden zich bezig met de opzet en theoretische fundering van het analysemodel. Het doel van de analyse is na te gaan in welke mate de behandeling van de ontwikkelingsproblematiek in de geanalyseerde leerstof volledig is en vanuit welke visie op de problematiek die behandeling geschiedt. Het doel van de analyse is dus niet zozeer gericht op de beoordeling van de mate waarin de leerstof verenigbaar

is met een zekere vooropgestelde visie.

Hoofdstuk VI bevat de resultaten van de analyse.

De hoofdstukken VII en VIII betreffen voor de volledigheid een aantal punten op het terrein van de didactische methode en opbouw van de stof. Er is slechts sprake van een eerste aanzet tot het in beschouwing nemen van dergelijke zaken.

In hoofdstuk IX, de conclusie, zal de geanalyseerde leerstof naar aanleiding van de resultaten van de analyse beoordeeld worden. Dit is in hoofdstuk VI met opzet vermeden.

II. OPZET VAN DE ANALYSE.

Bij de opzet van een analyse-model voor de inhoudsanalyse wordt uitgegaan van twee invalshoeken namelijk de culturele antropologie en de ontwikkelings-economie. Daarvoor zijn twee redenen.

Ten eerste zijn dit de twee disciplines die zich bij uitstek bezig houden met de Derde Wereld en de Derde Wereld-problematiek.

De schoolvakken aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer hebben ieder hun eigen vakwetenschappelijke achtergrond en begrippenkader waarvan zij in hun leerstof uitgaan. Dit is een van de redenen waarom een analyse-model voor een inhoudsanalyse van de leerstof van het ene vak met betrekking tot een zekere problematiek er vaak heel anders uit ziet dan een analyse-model voor een inhoudsanalyse van de leerstof uit het andere vak met betrekking tot dezelfde problematiek. Gekozen is daarom voor de opzet van een analyse-model, niet vanuit de vakwetenschappelijke achtergronden van de vakken aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer, maar vanuit de wetenschappelijke achtergronden van de Derde Wereld-problematiek, met betrekking waartoe de analyse uitgevoerd wordt.

De tweede reden van de hier gekozen invalshoek is dat door middel van deze analyse twee punten belicht moeten worden, namelijk de mate van volledigheid bij de behandeling van de Derde Wereld-problematiek in de leerstof en de visie van waaruit dit gedaan wordt.

Wat het eerste punt aangaat wordt er uitgegaan van antropologische kennis door het onderzoek van Joke Madsen, 'Wereldoriëntatie? Kom nou!' als uitgangspunt van het analyse-model te nemen.

Ten aanzien van het tweede punt worden verschillende visies uit de ontwikkelingseconomie in dit analyse-model opgenomen.

Madsen heeft in haar onderzoek zestien aardrijkskundeboeken onder de loep genomen waarbij zij is uitgegaan van de volgende zes vragen:

1. A: Hoeveel aandacht besteedt men aan de ontwikkelingsproblematiek in het algemeen?
- B: Hoeveel aandacht besteedt men aan de landen van Zuid- en Zuidoost Azië?

2. A: Welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden in het algemeen?
- B: Welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van de landen van Zuid- en Zuidoost Azië?
3. A: Wat zijn de suggesties voor mogelijke oplossingen voor de genoemde problemen van de ontwikkelingslanden?
- B: Wat zijn de suggesties voor mogelijke oplossingen voor de genoemde problemen van de landen van Zuid- en Zuidoost Azië?
4. Voor A en B: Wordt er historische informatie gegeven?
- Het gaat hierbij zowel om kwantiteit als kwaliteit, d.w.z. er wordt gekeken naar de hoeveelheid aandacht voor de historische (koloniale) achtergrond en naar de inhoud van deze historische informatie.
5. Voor A en B: Worden er bronnen van informatie genoemd?
- Is er sprake van verdere dokumentatie? En zoja: wat voor soort bronnen en dokumentatie? Is dit eenzijdige informatie of worden ook meer kritische bronnen genoemd?
6. Voor A en B: Is er sprake van raciale vooroordelen of vormen van etnocentrisme?

(J. Madsen, pag. 11)

Uit deze zes vragen zijn drie vragen voor het hier gebruikte analyse-model als volgt overgenomen:

- I) Welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden in het algemeen? (vraag 2.A)
- II) Welke suggesties worden er gegeven voor mogelijke oplossingen voor de genoemde problemen van de ontwikkelingslanden? (vraag 3.A)
- III) Is er sprake van raciale vooroordelen of vormen van etnocentrisme? (vraag 6)

De vragen 1 en 5 van Madsen zijn hier niet overgenomen. Vraag 1 (hoeveel aandacht) komt aan de orde bij de vragen met betrekking tot de didactische methode en opbouw van de stof (hoofdstuk VII). Vraag 5 (bronnen van informatie en verdere documentatie) is achterwege gebleven vanwege de beperkende maatregelen die noodzakelijk waren gezien de tijd die voor de analyse ter beschikking stond. De vragen 2.B. en 3.B. zijn weggevallen omdat deze analyse zich niet

specifiek op Zuid- en Zuidoost Azië richt. Vraag 4 (historische informatie) is als onderdeel van de vragen I en II opgevat.

De vragen I, II en III zijn in het analysemodel geplaatst in de vorm van drie categorieën waaronder de subvragen oftewel de vragen voor de analyse geformuleerd zijn. Door middel van dergelijke lijsten van subvragen worden de werkzaamheden van een analyse concreter uitvoerbaar, terwijl de uiteindelijke gang van zaken en herkomst van de resultaten voor de lezer doorzichtiger worden.

Ten aanzien van het tweede punt in de doelstelling van de analyse wordt er uitgegaan van vier te onderscheiden stromingen in de ontwikkelingseconomie. Collegestof van de Economische Faculteit aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (H.A.J. Coppens, D.H.H. Bol) heeft hierbij als basis gediend.

Bij het formuleren van de vragen voor de analyse wordt voornamelijk uitgegaan van de toelichtingen die Madsen geeft op haar drie vragen die hier als categorieën overgenomen zijn.

Voor wat de eerste categorie betreft onderscheidt zij vijf probleemgebieden:

- A. De honger en de armoede.
- B. Interne tegenstellingen: rijke elite - arme massa
- C. Een overwegend agrarisch patroon, gebaseerd op ongelijke eigendomsverhoudingen.
- D. Een eenzijdige economie en economische afhankelijkheid - de koloniale achtergronden.
- E. Het politieke, economische en sociale systeem.

Behandeling van deze probleemgebieden wordt volgens Madsen in de vakliteratuur over het algemeen van belang geacht om inzicht in de ontwikkelingsproblematiek te kunnen verschaffen (pag. 18). Deze probleemgebieden zijn in het hier gebruikte analyse-model geplaatst als subcategorieën waaronder de vragen voor de analyse geplaatst zijn.

Wellicht zal een aantal onderwerpen die men van belang acht bij de behandeling van de Derde Wereld-problematiek in het analysemodel buiten beschouwing blijven. Er wordt echter vanuit gegaan dat dit analysemodel voldoet aan het eerste punt in de doelstelling.

Onder de tweede categorie heeft Madsen op basis van de vakliteratuur drie ontwikkelingsmodellen geconstrueerd. Deze modellen zijn hier niet overgenomen. Slechts een aantal punten daaruit worden hier als subcategorieën in het analysemodel opgenomen, namelijk: de ontwikkeling van ontwikkelingslanden als een evolutionair of revolutionair proces; de rol die de ontwikkelingshulp uit het Westen heeft in de ontwikkeling van de ontwikkelingslanden; de rol die de overheid van een ontwikkelingsland heeft in de ontwikkeling van dat land; de terreinen waarop de hulp, verandering of herstructurering zich concentreert. De subcategorieën zien er dan als volgt uit:

- A. Evolutionair of revolutionair.
- B. Met of zonder hulp.
- C. De rol van de overheid.
- D. Terreinen van concentratie.

De derde categorie is grootendeels naar aanleiding van Madsen haar toelichting opgezet. Er zijn daarbij geen subcategorieën geplaatst.

Naast de toelichtingen van Madsen op bovengenoemde categorieën en subcategorieën, zijn de verschillende opvattingen in de ontwikkelingseconomie in vragen voor de analyse omgezet en in de categorieën ondergebracht. In de hoofdstukken IV en V worden de drie categorieën met sub-categorieën en de verschillende opvattingen in de ontwikkelingseconomie nader toegelicht. Daarbij zijn de nummers van de vragen voor de analyse geplaatst daar waar de tekst betrekking heeft op die vragen.

III. VRAGEN VOOR DE INHOUDSANALYSE.

I. Welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden in het algemeen?

A. *De honger en de armoede.*

1. Worden problemen van honger en armoede zondermeer in de ontwikkelingslanden gelocaliseerd en als onoplosbaar beschouwd b.v. door te verwijzen naar het probleem van de vicieuze cirkel?
2. Worden problemen van honger en armoede gerelateerd aan extreme interne tegenstellingen tussen een kleine rijke elite en een grote arme massa?
3. Wordt het werk van zending, missie en westerse medische hulp positief beoordeeld of worden daar ook kritische kanttekeningen bij geplaatst?
4. Wordt de snelle bevolkingsgroei louter als een belemmering voor ontwikkeling beschouwd of wordt de cruciale betekenis van een groot kindertal voor de arme bevolking in ontwikkelingslanden naar voren gebracht?
5. Wordt de overproduktie aan voedsel per individu in het Westen vergeleken met de onderproduktie per individu in de Derde Wereld?

B. *Interne tegenstellingen: Rijke elite - arme massa.*

6. Hoe worden gegevens in de vorm van het BNP en het inkomen per hoofd gehanteerd?
 - wordt er een relatie gelegd met het prijspeil van het genoemde land?
 - wordt naast het inkomen per hoofd de ongelijke inkomstenverdeling genoemd?
 - geeft men zich er rekening van dat een gedeelte van de produktie buiten het BNP valt?
7. Worden de interne tegenstellingen gezien op hun stagnerend effect op verdere ontwikkeling?
8. Worden er relaties gelegd tussen interne tegenstellingen en mondiale tegenstellingen?
9. Wordt het historisch ontstaan, koloniaal verleden, van de huidige

tegenstellingen naar voren gebracht?

10. Worden tegenstellingen in ontwikkelingslanden onderling met elkaar vergeleken en in verband gebracht met hun politieke systeem?
11. Worden tegenstellingen in ontwikkelingslanden vergeleken met tegenstellingen in het Westen/het eigen land?

C. *Een overwegend agrarisch patroon, gebaseerd op ongelijke eigendomsverhoudingen.*

12. Wordt de lage agrarische productie van de boeren geweten aan een tekort aan 'essentiële'voorwaarden (zoals arbeidsprestatie, arbeidslust, inventiviteit, durf) of worden de veelal heersende slechte pachtverhoudingen als uitleg geboden?
13. Wordt de massale trek van werkzoekenden naar de steden in verband gebracht met de armzalige toestanden op het platteland?
14. Wordt het koloniale verleden van de plantages, de daarin ontwikkelde mono-culturen en de daaruit voortgekomen sterke afhankelijkheid van de wereldmarkt belicht?
15. Wordt er gesproken van een dualistische maatschappij?

D. *Een eenzijdige economie en economische afhankelijkheid - de koloniale achtergronden.*

16. Wordt het verschijnsel van afhankelijkheid gezien in het licht van een wederzijdse afhankelijkheid tussen het Westen en de Derde Wereld; wordt die afhankelijkheid opgevat als een zaak die beide partijen uiteindelijk goed zal doen, of als een relatie die zijn voordelen heeft voor de ene partij en zijn nadelen voor de andere partij?
17. Worden de welvaartsontwikkelingen in het Westen verklaard uit het gebruik van eigen krachten en de onderontwikkeling in de Derde Wereld uit een gebrek aan noodzakelijke voorwaarden voor die ontwikkeling, of worden de welvaartsontwikkelingen in het Westen en de verarming van de Derde Wereld causaal aan elkaar gerelateerd?
18. Wordt het koloniaal verleden van de eenzijdige economie en het ontstaan van een 'export enclave' in de ontwikkelingslanden belicht?
19. Wordt de steeds dieper wordende kloof tussen arm en rijk in de wereld genoemd (verslechtering van de ruilvoet)?

20. Hoe wordt er gesproken over de dekolonisatie en onafhankelijkheid; wordt er gesproken over neokolonisatie?
21. Hoe worden de hedendaagse Westerse industriële invloeden en activiteiten in de ontwikkelingslanden beoordeeld?
 - gunstig in de zin van overdracht van kennis en werkgelegenheidsverschaffing.
 - ongunstig in de zin van kapitaalafvloeiing.
 - ongunstig in de zin van een te sterke concurrent voor binnenlandse industriële ontwikkelingen en het ontstaan van een binnenlandse markt.
22. Wordt de term 'imperialisme' gehanteerd? Met welke uitleg?

E. *Het politieke, economische en sociale systeem.*

23. Worden de problemen van afhankelijkheid en ontwikkeling geplaatst binnen de huidige context van politieke, sociale en economische achtergronden in de ontwikkelingslanden?
24. Worden er waardeoordelen uitgesproken m.b.t. verschillende politieke systemen (democratie, socialisme/communisme, fascisme) en of verschillende vormen van ondernemerschap (particulier, nationaal) en hun kansen op een produktieve ontwikkeling?
25. Worden inter-afrikaanse oorlogen verklaard door te spreken van primitieve stammenoorlogen e.d., of door te verwijzen naar de lukraak getrokken koloniale grenzen?

II. Welke suggesties worden er gegeven voor mogelijke oplossingen voor genoemde problemen van ontwikkelingslanden?

A. *Evolutionair of revolutionair.*

26. Wordt het proces van 'onderontwikkeling' naar 'ontwikkeling' als een evolutionair of revolutionair proces voorgesteld/opgevat?
27. Wordt ontwikkeling als een uniform proces (in fasen) opgevat waarin het Westen een voorsprong heeft en een voorbeeld is voor ontwikkeling in achtergebleven landen, of wordt er van verschillende mogelijkheden/vormen van ontwikkeling gesproken waarin de voorbeeldige positie van het Westen betwijfeld wordt?

28. Worden ontwikkelingen volgens revolutionair proces genoemd; worden deze in een positief of negatief daglicht geplaatst?

B. Met of zonder hulp.

29. Wordt ontwikkelingshulp als een noodzaak voor ontwikkeling van de Derde Wereld gezien, of wordt bekeken in welke mate ontwikkelingshulp de afhankelijkheid versterkt en een ontwikkeling op eigen krachten de enige mogelijkheid is om die afhankelijkheid te doorbreken?
30. Worden verschillende vormen van ontwikkelingshulp naar voren gebracht en met elkaar vergeleken m.b.t. de volgende aspecten:
- hoedanigheid waarin
 - kanalen waarlangs
 - plaats van bestemming
 - gestelde voorwaarden
 - baten voor het ontvangende land
 - baten voor de verstrekker.
31. Wordt het streven naar 'self-reliance' nader toegelicht?

C. De rol van de overheid.

32. Wordt het particuliere initiatief als de belangrijkste gangmaker van economische ontwikkelingen in een ontwikkelingsland gezien, of wordt aan de overheid van zo'n land de belangrijkste rol in die ontwikkelingen toegekend?
33. Worden problemen van ontwikkeling m.b.v. een stimulerende overheid, b.v. de problemen bij landhervorming, in verband gebracht met de heersende maatschappelijke verhoudingen in een land?
34. Wordt de overheid van een ontwikkelingsland voorgesteld als vertegenwoordiger van het volk en als lichaam van waaruit een ontwikkelingsbeleid het gehele volk ten goede komt?

D. Terreinen van concentratie:

35. Welke van de onderstaande probleemterreinen worden als de belangrijkste gezien voor concentratie van hulp, verandering of herstructurering?

- a. bevolkingsplanning
- b. technische verbeteringen in de agrarische produktie
- c. de allerarmsten; de maatschappelijk institutionele structuur
- d. de internationale economische orde.

In geval van a. - zie vraag 4.

in geval van b.

36. Hoe wordt een z.g. weerstand tegen verandering uitgelegd?
- als een conservatieve instelling bij de boeren
 - als een houding van wantrouwen t.o.v. een riskante onderneming voor de arme boeren
 - als een behoudzuchtige opstelling van de landbezitters.
37. Worden de ontwikkelingstechnieken van de Groene Revolutie (wonderzaden, kunstmest, irrigatie, moderne landbouw technieken) zondermeer als juist gekozen middelen voor het verhelpen van de honger en de armoede afgeschilderd, of wordt er gewezen op een te kortzichtige aanpak door de sociale problematiek (w.o. de scheve pachtverhoudingen) buiten beschouwing te laten?
38. Wordt aangetoond hoe het principe van 'betting on the strongest' als uitgangspunt juist tot versterking van de tegenstellingen en daarmee tot verdere verarming van de arme boeren leidt?
39. Wordt er aandacht geschonken aan de ontwikkelingen die zich in China op het platteland hebben voorgedaan?

in geval van c. - zie vraag 23, 37, 38.

in geval van d.

40. Wordt er gesproken van een Rechtvaardige Internationale Economische Orde; welke uitleg wordt er aan de term 'rechtvaardig' gegeven?
41. Wordt er iets van economische kennis geboden m.b.t. begrippen als prijskoppeling, ongelijke ruilvoet en ruilvoetsverslechtering, comperatief kosten voordeel e.d.?
42. Hoe wordt een 'optimale internationale arbeidsverdeling' beoordeeld?

43. Worden er consequenties getrokken naar het economisch beleid en de werkvoorziening in de rijke landen?
44. Wordt er van uitgegaan dat een R.I.E.O. de extreme tegenstellingen en de grote armoede van de armsten in ontwikkelingslanden kan verhelpen?
45. Worden de resultaten van het onderzoek van de Club van Rome naar voren gebracht?

III. Is er sprake van raciale vooroordelen of vormen van etnocentrisme?

46. Worden bij de omschrijvingen van een bepaald ras naast erfelijke, lichamelijke eigenschappen ook erfelijke, geestelijke eigenschappen genoemd die kenmerkend zijn voor dat ras?
47. Is er sprake van algemene culturele vooroordelen?
48. Valt er een, al dan niet stilzwijgende, vooronderstelling te bespeuren dat de landen van de Derde Wereld zich op de zelfde manier (moeten) ontwikkelen als de eigen westerse economische en parlementair-democratische systemen?
49. Wordt het verschijnsel van cultureel imperialisme genoemd?
50. Wordt er aandacht geschonken aan de verschijnselen van raciale discriminatie en het vormen van vooroordelen?
51. Worden grond- en mensenrechten bij zaken van discriminatie betrokken?
52. Wordt de apartheid in Zuid-Afrika als voorbeeld van discriminatie genoemd?
53. Wordt aangetoond hoe waarden, normen en leefgewoonten maatschappelijk bepaald zijn en per maatschappij verschillen?

IV. TOELICHTING OP DE CATEGORIEËN VAN DE INHOUDSANALYSE

I. Welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden in het algemeen.

A. *De honger en de armoede.*

In het algemeen wordt de honger en de armoede als het hoofdkenmerk van ontwikkelingslanden beschouwd.

Veelal wordt in relatie hiermee het probleem van de vicieuze cirkel genoemd (van onvoldoende voeding, naar honger, naar slechte lichamelijke gesteldheid, naar lage produktiviteit, naar gebrek aan geld, naar geen technische hulpmiddelen, naar lage opbrengst, naar opnieuw onvoldoende voeding enz.)(1). Daarop aansluitend wordt vaak het probleem van de snelle bevolkingsgroei, en het analfabetisme behandeld.

De snelle bevolkingsgroei wordt zelfs in de vakliteratuur soms als een op zichzelf staand probleem beschouwd (Madsen, pag. 19): elke produktiviteitsstijging zou onmiddellijk weer te niet worden gedaan door het te snel stijgen van de bevolking. Men beschouwt daarmee het hoge geboortecijfer eerder als een oorzaak dan als een gevolg van de bestaande armoede situatie. Daarmee wordt over het hoofd gezien dat de sterfte onder kinderen groot is en dat kinderen noodzakelijk zijn als arbeidskrachten om in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Vooral op oudere leeftijd, wanneer men daar zelf niet meer in kan voorzien, in een samenleving zonder sociale voorzieningen (zoals die in het Westen bestaan), zijn kinderen van het grootste belang (4).

Hier worden nog twee punten aan de toelichting van Madsen toegevoegd. Ten eerste de invloed die de westerse medische wetenschap heeft gehad (b.v. door middel van missie- en zendingswerk) op de bevolkingsgroei van ontwikkelingslanden door bestrijding van besmettelijke ziekten en de grote kindersterfte. Hier is sprake van partiële cultuuroverdracht uit het Westen waar de totale maatschappelijke structuur in een ontwikkelingsland (de voedselproduktie, de economische gang van zaken, de maatschappelijke waarden met betrekking tot ziekte en sterfte) niet op ingesteld is. (3).

Ten tweede een vergelijking van de overmatige voedselproduktie in het Westen met de onderproduktie in de Derde Wereld. Naar aanleiding daarvan kan het consumptiepatroon in de eigen omgeving en het dumpen van 'overproductie' behandeld worden (5).

B. *Interne tegenstellingen: rijke elite - arme massa.*

Onder tegenstellingen wordt hier in globale zin verstaan grote verschillen in inkomen.

De externe tegenstelling tussen rijke en arme landen wordt over het algemeen naar voren gebracht door een vergelijking te maken tussen ontwikkelingslanden en westerse landen met behulp van de gemiddelde maat van het Bruto Nationaal Produkt per hoofd van de bevolking per jaar. Om een reeël beeld te krijgen van de betekenis van het Bruto Nationaal Produkt moet er een relatie gelegd worden met het prijspeil van het land in kwestie en moet het bestaan genoemd worden van de zelfvoorzieningssector, waarvan de produktie buiten het Bruto Nationaal Produkt valt. (6

Daarnaast is noodzakelijk dat de extreme interne tegenstellingen in de meeste ontwikkelingslanden vermeld worden (6). Deze komen door middel van een gemiddelde maat als het Bruto Nationaal Produkt niet tot uitdrukking evenmin als de verschillen tussen arm en rijk die in de rijke landen voorkomen (11). Bovendien is het nodig te vermelden dat niet in alle ontwikkelingslanden de tegenstellingen zich even extreem voordoen. Belangrijk is daarbij om, zo mogelijk, een relatie te leggen tussen de mate van tegenstelling en het politieke systeem welke zich in een land voordoen (10).

Er dient te worden ingegaan op het historisch ontstaan, koloniaal verleden, van de interne tegenstellingen en de armoede (9). In alle vakliteratuur over de Derde Wereldproblematiek wordt het probleem gesignaleerd van een kleine rijke elite die in veel ontwikkelingslanden van de interne tegenstellingen profiteert (Madsen, pag. 20) (7). Die elite is meestal nauw verbonden met vertegenwoordigers van het westers bedrijfsleven in die landen. Daardoor delen zij gemeenschappelijke be-

langen in het voortbestaan van het wereldomvattend kapitalistisch stelsel, evenals de daarin belanghebbende groeperingen in de westerse landen dat doen. Voor een goed begrip van zaken is daarom noodzakelijk te wijzen op de belangenharmonie van de elites in ontwikkelingslanden met het kapitalistisch produktie-systeem en relaties te leggen tussen de interne tegenstellingen in de arme landen en de mondiale tegenstellingen tussen arme en rijke landen (8).

C. *Een overwegend agrarisch patroon, gebaseerd op ongelijke eigendomsverhoudingen.*

De ontwikkelingslanden zijn voornamelijk agrarische landen. De meeste mensen zijn werkzaam of werkloos (verborgen werkeloosheid) in de landbouw oftewel de primaire sector. Er is nauwelijks sprake van industrie. Velen die zonder werk zijn in de agrarische sector trekken naar de steden in de hoop daar werk te vinden. Bij gebrek aan secundaire werkgelegenheid komen zij daar terecht in de tertiaire (diensten)sector van ontwikkelingslanden - welke in tegenstelling tot die van het Westen geen teken van welvaart is - of blijven werkloos en leiden een armzalig bestaan.

De explosieve groei van de steden moet in verband gebracht worden met de extreme tegenstellingen die in de meeste ontwikkelingslanden op het platte land voorkomen (13). Deze worden in stand gehouden door de concentratie van het grondbezit in handen van een kleine rijke groep grootgrondbezitters. Deelbouw is een veel voorkomend stelsel in ontwikkelingslanden. De voor de pachters zeer ongunstige pachtverhoudingen leiden tot accumulatie van rijkdom en macht in de handen van de elite (12). Deze investeert niet uit zichzelf in landbouw verbeterende methoden (machines, kunstmest, bestrijdingsmiddelen) waarvan dan nog maar de vraag is of dat de allerarmste boeren ten goede zou komen (7).

Een andere vorm van organisatie in de agrarische sector is de plantage. De plantages zijn in de koloniale tijden door westerlingen gevestigd, zijn meestal nog steeds in handen van westerse ondernemers, beperken zich tot het verbouwen van een enkel produkt (monocultuur), maken gebruik van

moderne westerse technieken en richten zich voornamelijk op de export (14).

In de vakliteratuur (H.J. Boeke) wordt hier wel gesproken van dualisme: het binnen een maatschappij (in dit geval sector) tegelijkertijd voorkomen van twee sociaal economische stelsels die historisch gezien ver van elkaar verwijderd zouden moeten voorkomen. Een deel van de agrarische sector is opgezogen door de 'export enclave' welke beheerst wordt door het westers bedrijfsleven en volledig op de export gericht is. Het resterende deel wordt beheerst door de feodale structuren van het stelsel van grootgrondbezit (15).

D. *Een eenzijdige economie en economische afhankelijkheid - de koloniale achtergronden.*

De meeste ontwikkelingslanden zijn kolonieën geweest van de Europese landen, die er het bestaande patroon verstoorden. De kolonieën kregen de functies toebedeeld van grondstoffenleverancier, afzetmarkt en een plaats voor nieuwe kapitaalinvestering. Hierdoor is een vorm van economisch dualisme - zoals Boeke dat als eerste noemde - ontstaan: enerzijds de oorspronkelijke agrarische economie die zich voornamelijk op zelfvoorziening richt, anderzijds een moderne agrarische en industriële economie die zich voornamelijk op de export richt (export enclave) (14,18).

Een op slechts enkele agrarische of mijnbouw producten gebaseerde export is hier vaak het gevolg van. Dit heeft de grote mate van afhankelijkheid en de zeer kwetsbare positie van ontwikkelingslanden op de wereldmarkt veroorzaakt.

Het verschijnsel van de verslechterende ruilvoet door de dalende prijzen van grondstoffen en de stijgende prijzen van de door de ontwikkelingslanden in te voeren eindproducten (waaronder kapitaalgoederen vallen die gewenst zijn voor een industriële en agrarische ontwikkeling) doet de kloof tussen rijke en arme landen steeds groter worden (19). De westerse ondernemingen, die tegenwoordig tot multi-nationale ondernemingen zijn uitgegroeid en dochterondernemingen in de ontwikkelingslanden hebben gevestigd, belemmeren de ontwikkelingslanden in hun economische ontwikkeling. Door de toeigening van winsten vloeit het in de ontwikkelingslanden geproduceerde kapitaal af naar het Westen; door gebrek aan kapitaal en een te sterke concurrentie van de multi-nationale ondernemingen op de binnenlandse markt kan een

binnenlandse industrie zich niet ontwikkelen; de geboden technische kennis maakt de ontwikkelingslanden, in eerste instantie, nog afhankelijk van westerse importen; de werkgelegenheid die multi-nationale ondernemingen bieden kan bij lange na de extreem hoge werkloosheid in ontwikkelingslanden niet opvangen (21).

Wanneer men de ontwikkelingslanden als onafhankelijk geworden kolonies omschrijft, dan moet men een onderscheid maken tussen politieke onafhankelijkheid en economische onafhankelijkheid. Van economische onafhankelijkheid is dan zeker geen sprake en of men van politieke onafhankelijkheid kan spreken is nog maar de vraag (20).

E. *Het politieke, economische en sociale systeem.*

Deze laatste subcategorie onder I bleek in de analyse moeilijkheden op te leveren. Ten eerste bleek in het geanalyseerde materiaal over het algemeen dit probleem in mindere mate dan de overige problemen aan bod te komen. Ten tweede bleek de toelichting die Madsen bij dit probleem geeft moeilijk in hanteerbare vragen voor de analyse om te zetten te zijn. Ten derde roert zij daarin een aantal zaken aan die beter vallen onder II. Hieronder volgen daarom slechts een aantal opmerkingen.

Wanneer men het politieke, economische en sociale systeem van afzonderlijke ontwikkelingslanden niet in beschouwing neemt, is men al te gauw geneigd om alle ontwikkelingslanden als arme, economisch afhankelijke landen over één kam te scheren. Het is daarom noodzakelijk erop te wijzen dat verschillende ontwikkelingslanden zich vanuit verschillende politiek-economische stelsels proberen te ontwikkelen. Binnen het kader daarvan moeten hun problemen van afhankelijkheid geplaatst worden (23). In dit verband is het ook belangrijk om te letten op de waarde-oordelen die daarmee gepaard kunnen gaan (24).

Een opmerking die los van dit alles staat is de manier waarop over oorlogen in of tussen ontwikkelingslanden gesproken wordt. Oorlogen worden vaak gezien als stammenoorlogen. Daarbij wordt eventueel melding gemaakt van de door de kolonialen lukraak getrokken grenzen, zonder dat daarbij

rekening gehouden werd met de woongebieden van verschillende stammen. Het blijft dan nog de vraag of daarmee de werkelijke oorzaken van de oorlogen of onenigheden naar voren gebracht worden aangezien de inmenging van grote mogendheden, waar veelal sprake van is of was, volledig buiten beschouwing blijft (25).

II. Welke suggesties worden er gegeven voor mogelijke oplossingen voor genoemde problemen van ontwikkelingslanden.

A. *Evolutionair of revolutionair.*

Onder een evolutionaire ontwikkeling wordt hier verstaan een geleidelijke ontwikkeling zonder structurele doorbraken op nationaal of internationale niveau.

Onder een revolutionaire ontwikkeling wordt verstaan een ontwikkeling waarbij zich structurele doorbraken voordoen binnen een kort tijdsbestek (26).

Wanneer men van een evolutionaire ontwikkeling uitgaat als de meest gunstige ontwikkeling voor ontwikkelingslanden, dan is men veelal geneigd zich deze voor te stellen als een uniform proces in fasen waarin de ontwikkeling van het Westen een voorbeeld is (S. Schiavo-Campo & H.W. Singer) (27). Eventueel spreekt men van verschillende vormen van of variaties in die ontwikkeling maar dan is er eerder sprake van wat bij- schaven op de ingeslagen weg in plaats van radicale veranderingen.

Wanneer men van een revolutionaire ontwikkeling uitgaat zal men wijzen op de noodzaak van structurele veranderingen binnen een maatschappij om daarmee de extreme interne tegenstellingen op te heffen. (bijvoorbeeld: landverdeling en nationalisatie van belangrijke industrieën). Het gaat hier om maatschappelijke verandering op basis van mobilisering van de bevolking met als einddoel een socialistische of communistische maatschappij die zich op eigen krachten (self-reliance) ontwikkeld heeft (Madsen, pag. 46,47).

Over het algemeen geven de auteurs van schoolboeken de voorkeur aan een evolutionaire ontwikkeling. Het is dan de vraag of men revolutionaire ontwikkelingen vermeldt en in welk daglicht men die plaatst (28).

B. Met of zonder hulp.

Wanneer men ontwikkelingshulp als een oplossing aanprijst, dan zal men verschillende vormen van ontwikkelingshulp naar voren moeten brengen en de voor- en nadelen onder ogen moeten zien. "Ontwikkelingshulp als vaag, niet gespecificeerd begrip aanbevelen is een manier om de zaken te ver-sluieren in plaats van te verhelderen", (Madsen, pag. 39) (30).

De hoedanigheid waarin en kanalen waarlangs de hulp verstrekt wordt, de plaats van bestemming en voorwaarden waaronder, zijn punten die belicht dienen te worden. Daarbij komen de volgende zaken onder andere aan de orde: verschillende vormen van hulp bijvoorbeeld voedsel hulp versus pre-investeringen, gebonden hulp of ongebonden hulp, leningen of schenkingen, het probleem van de toenemende schuldenlast van ontwikkelingslanden, de rol van de overheid, van particuliere organisaties en van het bedrijfsleven. Daarop aansluitend is het van belang om de baten voor het ontvangende land en de baten voor het verstrekke land tegen elkaar af te wegen (30). Is ontwikkelingshulp een noodzaak voor de ontwikkeling van de Derde Wereld of versterkt zij de afhankelijkheid van de ontwikkelingslanden alleen maar en is een ontwikkeling op eigen krachten (self-reliance) de enige mogelijkheid om die afhankelijkheid te doorbreken (29)? Met betrekking tot dit laatste zijn bijvoorbeeld China en Tanzania landen waarin uitgegaan wordt van een beleid van 'self-reliance' (31).

C. De rol van de overheid.

Wanneer men zich een voorstelling maakt van de rol die de overheid van een ontwikkelingsland zou moeten hebben in de (economische) ontwikkeling van het land, dan kan men ideaal-typisch de rol van de overheid vanuit twee visies omschrijven namelijk vanuit een kapitalistische en vanuit een socialistische visie (A. Seidman, pag. 53,54).

In het eerste geval wordt gesteld dat de overheid objectief boven de conflicten tussen verschillende economische groepsbelangen staat; zij levert het raamwerk (bijv. onderwijs, infrastructuur) waarbinnen particuliere ondernemingen zo optimaal mogelijk kunnen functioneren (idem) (32). Men beschouwd de overheid als vertegenwoordiger van het volk en als eenheid

van beleid en onderhandeling. Men gaat er vanuit dat alles wat de overheid onderneemt alle bevolkingsgroepen ten goede zal komen (H.A.J. Coppens, survey deel 1 pag. 4) (34). Vanuit een socialistische visie wordt de overheid gezien als vertegenwoordiger van de klasse die de produktiemiddelen in handen heeft en verdediger van de belangen van die klasse. De overheid of de staat zou daarentegen eigenaar moeten zijn van de produktiemiddelen (32). Regelmatige overheidsplanning van de produktie en de distributie zou dan kunnen leiden tot een hogere levensstandaard voor alle bevolkingsgroepen, met name de armere.

De feitelijke situatie in de meeste ontwikkelingslanden is die van een gemengde economie. Enerzijds zijn veel ondernemingen door nationalisatie staatseigendom geworden en proberen overheden door middel van planning de economische ontwikkeling te bevorderen. Anderzijds is, vanwege een tekort aan kapitaal en technische kennis, een groter deel van de produktiemiddelen in handen van particuliere eigenaren, waaronder buitenlandse bedrijven.

Overheden in ontwikkelingslanden komen voort uit de elite van die landen en worden niet gekenmerkt door een gelegaliseerde institutionele structuur waarbinnen sprake is van een zekere gemeenschappelijk erkende norm van verplichtingen. Corruptie en samenspanning tussen overheidsfunctionarissen met vermogende personen is hier het gevolg van. Myrdal spreekt hier van de 'soft state' welke zich in alle ontwikkelingslanden voordoet, hoewel in uiteenlopende mate. Dergelijke overheden functioneren slecht in het uitvoeren van plannings. Wanneer onder invloed van dergelijke politieke verhoudingen geprobeerd wordt om te komen tot bijvoorbeeld landhervorming, dan wordt deze vaak op alle mogelijke manieren te niet gedaan; degenen die van de bestaande pachtverhoudingen profiteren worden tegelijk belast met het uitvoeren van de hervorming (G. Myrdal, W.F. Wertheim) (33).

D. Terreinen van concentratie

Met betrekking tot de bovengenoemde problemen worden hier vier probleemterreinen onderscheiden waarop de hulp zich zou moeten concentreren of waarbinnen belangrijke veranderingen zouden moeten plaatsvinden:

- a) bevolkingsplanning
- b) technische verbetering in de agrarische produktie
- c) de allerarmsten; de maatschappelijke institutionele structuur
- d) de internationale economische orde.

De probleemterreinen a) en c) zijn hierboven reeds voldoende aan de orde geweest. Bovendien zal op c) nog nader ingegaan worden in hoofdstuk V. Daar zullen ook de veranderingen die noodzakelijk geacht worden om te komen tot een rechtvaardige internationale economische orde (d) naar voren gebracht worden.

Het is belangrijk om dergelijke veranderingen op internationaal niveau (de wereldmarkt) concreter voor ogen te zien of 'dichter bij huis te brengen' door daar consequenties uit te trekken naar het economische beleid en de economische ontwikkeling van Nederland (43).

Ten aanzien van b) de landbouwverbetering, worden hier nog een aantal opmerkingen gemaakt.

Het is onjuist om ervan uit te gaan dat technische vernieuwingen (wonderzaden, kunstmest, irrigatie, moderne landbouw-machinerie en -technieken) zoals de Groene Revolutie die aanprijst, voldoende zijn om de hongersnood en de armoede te bestrijden, zonder acht te slaan op de sociale context daarvan (37). Het is evenmin juist wanneer men de sociale context, of te wel de institutionele structuur van een gemeenschap, betreft in het tot stand brengen van vernieuwingen maar geen acht slaat op de effecten van interne tegenstellingen in die gemeenschap (community development). In beide gevallen gaat men uit van het principe van 'betting on the strongest' en veronderstelt men een 'tickling down effect'. Het uiteindelijke resultaat is daarentegen vaak dat de tegenstellingen op het platteland groter worden in plaats van kleiner (L.Ch. Schenk-Sandbergen, W.F. Wertheim) (38). Wanneer het mislukken van pogingen tot vernieuwing uitgelegd wordt door te spreken van een weerstand tegen verandering bij de boeren, dan is van belang te letten op de oorzaken die daarvan genoemd worden:

- wordt er gesproken van conservatieve boeren die geen arbeidslust, inventiviteit of durf hebben en de moderne landbouwtechnieken niet weten te hanteren,

- of wordt er gesproken van wantrouwige boeren die bij vernieuwingen het risico lopen het hoofd niet boven water te kunnen houden en dan uitgeleverd zijn aan geldschietters waarmee ze hun zelfstandigheid van een klein lapje grond dreigen te verliezen,
- of worden de grootgrondbezitters die hun belangen niet op het spel willen zetten en vernieuwingen tegengaan genoemd (36).

Naast er op te letten hoe de pogingen tot agrarische ontwikkelingen en problemen daarmee behandeld worden, is het de moeite waard om er op te letten of soms ook de ontwikkelingen die zich in China op het platteland hebben voorgedaan naar voren gebracht worden (39).

III. Is er sprake van raciale vooroordelen of vormen van etnocentrisme?

Van raciale vooroordelen is hier sprake wanneer naast erfelijke lichamelijke eigenschappen die een ras kenmerken ook erfelijke geestelijke eigenschappen worden genoemd (46).

Culturele vooroordelen zijn vooroordelen ten aanzien van een andere cultuur, zoals bijvoorbeeld vooroordelen ten aanzien van andere godsdiensten (natuurreligies) (47).

Onder etnocentrisme wordt hier verstaan de neiging om in het beoordelen van andere maatschappijen de eigen maatschappij centraal te stellen: het mensbeeld, de waarden en normen en de ontwikkeling van de eigen maatschappij gelden dan als referentiekader bij de beoordeling van andere maatschappijen en hun ontwikkeling (48).

V. OPVATTINGEN UIT DE ONTWIKKELINGSECONOMIE.

In dit hoofdstuk volgt een nadere toelichting op de vier te onderscheiden stromingen in de ontwikkelingseconomie, namelijk:

- de traditionele westerse beschouwingswijze
- marxistische en neo-marxistische opvattingen
- dependencia-opvattingen
- nieuwe visies in het Westen

Veel van het hierna volgende is gebaseerd op de collegestof van de Economische Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam, en wel op het collegedictaat 'Survey van Ontwikkelingstheorieën deel I en deel II (1e sem. 1975/1976). Ten aanzien van deel I wordt hier voornamelijk uitgegaan van de hoofdstukken van H. Coppens en D. Bol. Deel II is een verhandeling van Coppens met betrekking tot de imperialisme-theorieën.

Traditioneel westerse beschouwingswijze.

De volgende uitgangspunten worden hier als typerend voor de traditionele westerse beschouwingswijze gezien:

- er wordt aangenomen dat de landen vroeger allemaal een min of meer gelijke uitgangssituatie hebben gekend.
- op een gegeven moment in de geschiedenis ontwikkelden de West-Europese landen een voorsprong op de rest van de wereld, en wel voornamelijk op eigen krachten (17).
- de ontwikkelingslanden bleven bij deze ontwikkeling achter, hetgeen vooral was toe te schrijven aan de in die landen aanwezige speciale economische en socio-culturele obstakels en ontbrekende ingrediënten als kapitaal, hulpbronnen, ondernemingsgeest, spaarzin e.d. (17).
- de verschijnselen ontwikkeling en onderontwikkeling zijn niet causaal met elkaar verbonden (17).
- ontwikkeling wordt primair toegeschreven aan capaciteiten en inspanningen van het land zelf; de westerse wereld was in dit opzicht goed bedeed en actief, de ontwikkelingslanden niet (17).
- alle samenlevingen richten zich grosso modo op hetzelfde einddoel en doorlopen daarbij in essentie dezelfde fasen; ontwikkeling staat gelijk

aan modernisering, de achterblijvers proberen de voorlopers in te halen (27).
(G. van Benthem van den Berg, e.a.).

Het ontwikkelingsprobleem is in deze visie een probleem dat gelocaliseerd is in de ontwikkelingslanden. De veelvuldig voorkomende omschrijving van dat probleem in de vorm van een vicieuze cirkel-redenering zonder nadere toelichting is daarvan een duidelijk voorbeeld (1).

Bij de negatieve effecten van het kolonialisme, nu en in het verleden, wordt nauwelijks stil gestaan. Enerzijds meent men dat de huidige relaties met de pre-kolonieën wezenlijk veranderd zijn (in positieve zin) (20), anderzijds meent men dat het kolonialisme ook wel positieve waarden kan worden toegekend (bijvoorbeeld medische zorg en onderwijs) (3). De activiteiten van de westerse bedrijven in de Derde Wereld worden gunstig beoordeeld; zij dragen bij tot meer zakelijkheid, efficiëntie en ondernemingsgeest en in meer directe zin tot het scheppen van werkgelegenheid en het invoeren van kapitaal en kennis (21).

Drie economische theoriën zijn hier nog van belang om te noemen namelijk de fasen-theorie van W.W. Rostow, de dualisme theorie van H.J. Boeke en de imperialisme theorie van J.A. Hobson.

- Rostow onderscheidt vier fasen in het proces van economische ontwikkeling vanaf de traditionele maatschappij naar de welvarende kapitalistische maatschappij. De theorie werd als universeel geldend en als een alternatief voor de marxistische ontwikkelingstheorie naar voren gebracht. Het ontwikkelde kapitalisme van het welvarende Westen staat hierin duidelijk model voor de ontwikkelingslanden (27).
- Boeke noemt de koloniale maatschappij een dualistische maatschappij omdat daarbinnen gelijktijdig twee sociaal-economische stelsels voorkomen in dit geval een voor-kapitalistisch agrarisch stelsel en een geïmporteerd westers kapitalistisch stelsel die bij een "normale, organische" ontwikkeling niet direct na elkaar maar historisch wijd uiteenliggend opgetreden zouden zijn. Het ingevoerde kapitalistische stelsel heeft het traditionele stelsel van de kolonieën niet kunnen verdringen of assimileren (15).

- De eerste imperialisme theorie was afkomstig van Hobson. Hij omschrijft daarin het imperialisme als een gevolg van de onderconsumptie van de hogere inkomstengroepen door hun grote spaarneiging die door de overproducerende industrie in het Westen niet meer op te vangen was. Hij zag het imperialisme als een verschijnsel dat slechts van tijdelijke aard zou zijn en, in tegenstelling tot marxistische opvattingen, niet noodzakelijk voor het kapitalisme was. (22).

Marxistische en neo-marxistische opvattingen.

Allereerst moet vermeld worden dat Marx zelf zich slechts terloops met de kolonieën en nooit met een theorie van het imperialisme heeft bezig gehouden (J. O'Conner, T. Kemp). Marx beschreef een historische ontwikkeling van een maatschappij waarin de kapitalistische fase voorafgegaan wordt door de feodale fase en opgevolgd wordt door de socialistische fase. Hij beoordeelde de kapitalistische penetratie van Engeland in India dubbelzinnig: enerzijds de vernietiging van de oude Aziatische maatschappij, anderzijds de opbouw van de westerse maatschappij in Azië.

De eerste twee marxistische theorieën van het imperialisme waren van Rosa Luxemburg en Lenin (22). Beide theorieën trachten aan te tonen hoe het imperialisme inherent aan en noodzakelijk voor het kapitalistische systeem is (17). Rosa Luxemburg benadrukte de behoefte aan afzetmarkten buiten het kapitalistische systeem, Lenin de behoefte aan nieuwe kapitaal-investeringmogelijkheden. Volgens deze laatste was het imperialisme in feite niets meer dan een tijdelijk uitstel van de ondergang van het kapitalisme, dat uiteindelijk aan zijn eigen tegenstellingen (tussen produktiekrachten en produktieverhoudingen) zou bezwijken.

Neo-marxisten benadrukken het internationale aspect van het ontwikkelingsprobleem. Evenals de orthodox marxisten gaan zij uit van een historische analyse van dat probleem waarin zij het belang van de klassetegenstellingen onderstrepen (29, 14, 18). Deze klassetegenstellingen hebben evenwel bij sommige onder hen (bv. H. Magdoff) een wat gewijzigde betekenis gekregen. In plaats van een tegenstelling tussen kapitalisten en proletariers spreken

zij van een tegenstelling tussen rijke en arme landen (8). Zo is ook onder neo-marxisten de historische ontwikkeling van de Derde Wereld er anders uit gaan zien dan de historische ontwikkeling van het Westen, zoals Marx die beschreven heeft. Benadrukt wordt dat er voor de Derde Wereld geen sprake kan zijn van een ontwikkeling analoog aan die welke het Westen heeft door gemaakt (27). De ontwikkelingslanden zijn en worden nog steeds door de koloniale dan wel neo-koloniale activiteiten van het Westen onderontwikkeld (20). Door de mondiaal geworden tegenstellingen hebben zij een fundamenteel tegengestelde uitgangspositie toebedeeld gekregen vergeleken met de uitgangspositie die de westerse wereld had. China liet een alternatieve vorm van ontwikkeling zien waarin de kapitalistische fase overgeslagen werd. De Chinese ontwikkeling is hiermee voor Marxistische stromingen in veel Derde Wereld landen een voorbeeld dat aanspreekt geworden. De revolutionaire weg wordt daarbij niet uitgesloten (28). Neo-marxisten leggen het accent op de volgende imperialistische verschijnselen (22):

- het monopoliseren van de wereldmarkt door multi-nationale ondernemingen
 - hun beheer over investeringen en surplus afvloeiing (21)
 - de invloedrijke rol van het internationale bankwezen
 - de oost - west relaties
- en de nadelige gevolgen daarvan voor ontwikkelingslanden:
- de 'income drain-off' (21)
 - te hoge kosten van kapitaal goederen importen
 - geen ontwikkeling van een eigen industrie en een binnenlandse markt (21)
 - het voortbestaan van 'export enclaves' (18)
 - grote afhankelijkheid van export uit monoculturen en de daarmee samen-
gaande grote kwetsbaarheid voor prijsschommelingen op de wereldmarkt (14)
 - een toenemende schuldenlast door bankleningen
 - militaire inmenging door supermogendheden

Volgens Paul Baran leeft de elite van vroegere kolonies in een belangen harmonie met het westerse kapitaal. Zij streeft naar handhaving van de status-quo, gaat zich te buiten aan overconsumptie en investeert voornamelijk in niet-produktieve activiteiten (grootgrondbezit, speculatie) of belegt haar kapitaal in het buitenland (7).

Ten aanzien van een dualistische maatschappij spreekt hij niet van een traditionele maatschappij naast een moderne industriële maatschappij die de eerste niet wist te verdringen of te assimileren (Boeke). Baran spreekt van het kolonialisme dat in het gekoloniseerde gebied de traditionele samenhang en de eigen dynamiek daarvan verstoord heeft, terwijl na de dekolonisatie alleen feodale en onderontwikkelde kapitalistische structuren overbleven (15).

Dependencia-opvattingen.

De dependencia-stroming ontwikkelde zich in de zestiger jaren in Latijns Amerika. Onderontwikkeling en ontwikkeling worden in deze stroming beschouwd als twee gelijktijdig voorkomende en functioneel op elkaar betrokken verschijnselen die voortvloeien uit het historisch ontwikkelingsproces van het wereldwijde kapitalistische produktiesysteem (17).

R. Prebisch, een voorloper van de dependencia-stroming, gebruikte als eerste het begrippenpaar 'centrum' en 'periferie'.

Na hem hanteerde A. Gunder Frank het begrippenpaar 'metropool' en 'satelliet', met een tot op zekere hoogte overeenkomstige betekenis. Gunder Frank spreekt van een keten van metropool-satelliet-relaties die beginnen bij de kapitalistische metropolen in de Verenigde Staten en West-Europa. Uitgaande van deze metropolen bestaat er een stelsel van afhankelijkheidsrelaties met hun satellieten, de grote steden in de Derde Wereld, welke op hun beurt wederom afhankelijkheidsrelaties hebben met hun satellieten, de plattelandscentra, dorpen en boerengemeenschappen in de Derde Wereld. Door middel van deze metropool-satelliet-relaties ontstaat er een totaal-systeem van kapitalistische afhankelijkheidsrelaties waarbinnen uiteindelijk de boerengemeenschap in de Derde Wereld opgesloten ligt (8, 16).

Juist deze afhankelijkheidsrelaties doen alle pogingen tot werkelijke ontwikkeling falen. De dependencia aanhangers zijn dan ook felle tegenstanders van een optimale internationale arbeidsverdeling omdat die alleen maar als gevolg kan hebben dat de metropolen, naast de vruchten van technologische ontwikkelingen in de eigen regio's ook die van de satellieten naar zich toe weten te halen (Survey, deel 1, pag. 72) (44).

Interne effecten van de externe afhankelijkheid krijgen veel aandacht in deze beschouwingswijze, waarbij de analyse breder is dan een puur economische benadering. Binnen dit kader valt de term 'cultureel imperialisme' te plaatsen. Daaronder wordt verstaan de dominerende invloed die het Westen in de Derde Wereld uitoefent op de communicatiemiddelen: massa-media, reclame, onderwijs, wetenschappelijke kennis, etc.(50). Het imiteren van de metropool leidt niet tot ontwikkeling maar tot verdere onderontwikkeling.

Voor wat betreft de externe ontwikkeling, ziet de dependencia-stroming een zo onafhankelijk mogelijke ontwikkeling als de enige remedie (29).

Met betrekking tot de interne ontwikkelingen zijn twee stromingen te onderscheiden. Enerzijds een meer nationalistische groep die nog enige hoop lijkt te hebben op de progressieve rol van de overheid in de mogelijkheden voor een op grotere autonomie gerichte nationale en regionale Latijns-Amerikaanse ontwikkeling (32). Anderzijds een meer neo-marxistische stroming die de heersende elite geheel gebonden ziet aan de buitenlandse kapitalistische machten (8) en daarom meer de nadruk legt op de noodzaak van een revolutie van het proletariaat (de boeren en industriële arbeiders) tegen de feodale en kapitalistische bourgeoisie (28).

Nieuwe visies in het Westen

Nieuwe visies in het Westen worden aangespoord door de volgende 2 punten:

1. een naderend grondstoffentekort.
2. een zich verdiepende kloof tussen Noord en Zuid.

ad. 1.

De resultaten van het onderzoek van de Club van Rome hebben hun effect gehad (46). Men benadrukt de wederzijdse afhankelijkheid tussen het Westen en de Derde Wereld: het Westen is afhankelijk van de grondstoffentoevoer uit de Derde Wereld, de Derde wereld is afhankelijk van kapitaal en kennis uit het Westen. Men gaat hier uit van een harmonie van belangen tussen beiden (16).

ad. 2.

Men constateert een steeds groter wordend welvaartverschil tussen de rijke en de arme landen (19). De inflatie doet de exportprijzen van westerse produkten op de wereldmarkt stijgen, terwijl de prijsstijgingen van produkten uit ontwikkelingslanden daarbij achterblijven: er doet zich voor de

ontwikkelingslanden een ruilvoetsverslechtering voor (41).

De schuldenlast van ontwikkelingslanden door bankleningen bij westerse banken blijft stijgen.

Men benadrukt het bestaan van een Noord-Zuid tegenstelling naast of boven een Oost-West tegenstelling.

Oplossingen worden gezocht door middel van de volgende punten:

3. prijsstabilisering op de wereldmarkt.

4. een optimale internationale arbeidsverdeling

5. een grotere spreiding van inkomsten.

ad. 3.

Men hecht veel belang aan de positie van ontwikkelingslanden op de wereldmarkt (35). Doordat ontwikkelingslanden in grote mate afhankelijk zijn van de exportopbrengsten van slechts enkele primaire produkten, zijn zij erg kwetsbaar voor prijschommelingen (14). Men meent door prijsstabiliserende maatregelen (bijvoorbeeld buffervoorraden en prijskoppelingen) de positie van ontwikkelingslanden gunstig te kunnen beïnvloeden. (41)

Daarnaast worden officiële internationale regelingen nodig geacht om het monopolistische karakter van de multi-nationale ondernemingen tegen te gaan.

ad. 4.

Men gaat er van uit dat een optimale internationale arbeidsverdeling (J. Tinbergen) zowel in het belang van de rijke als in dat van de arme landen is: de arme landen moeten zich specialiseren in arbeidsintensieve produkten, terwijl de rijke landen zich specialiseren in kapitaal- en kennisintensieve produkten (42). Voor beide partijen zal dit een comparatief kostenvoordeel opleveren (41). Daarbij veronderstelt men, overeenkomst de traditionele westerse versie, een fundamentele harmonie van belangen tussen de rijke en de arme landen (16).

ad. 5.

Men spreekt ook wel van een Rechtvaardige Internationale Economische Orde waarbij onder rechtvaardig een gelijke verdeling van inkomsten over de wereld wordt verstaan (40). De ontwikkelingshulp moet toenemen (29) en zich richten op de allerarmste landen en bevolkingsgroepen. Men moet uitgaan van een geïntegreerde aanpak van het ontwikkelingsprobleem om zich daarmee naast de economische aspecten ook te richten op de maatschappelijke ge-structureerdheid (35). Men hecht veel belang aan het functioneren van internationale organisaties zoals bijvoorbeeld de Verenigde Naties (30).

Het probleem van de toenemende schuldenlast blijft liggen en van daaruit waardeert men het streven naar een beleid van self-reliance positief (31).

VI. RESULTATEN VAN DE INHOUDSANALYSE.

Hieronder volgen de resultaten van de inhoudsanalyse met betrekking tot de ontwikkelingsproblematiek in leerstof uit de volgende methoden voor de eerste jaren van het voortgezet onderwijs:

- *Geografisch milieu* -
- *De Wereld door* -
- *Geschiedenis in onderwerpen* -
- *Materiaal voor maatschappelijke vorming* -

Naast de tekstboeken zijn werk- of opdrachtenboeken en docentenhandleidingen, indien verkrijgbaar, in de analyse betrokken.

De vragen voor de inhoudsanalyse uit het analysemodel in hoofdstuk III zijn niet per vraag beantwoord. Zij hebben als een leidraad bij het rapporteren van de inhoud van de leerstof gediend. Samenvattend zag het analyse-model er als volgt uit:

- I. Welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden in het algemeen?
 - A. De honger en de armoede (1 t/m 5)
 - B. Interne tegenstellingen: Rijke elite-arme massa (6 t/m 11)
 - C. Een overwegend agrarisch patroon, gebaseerd op ongelijke eigendomsverhoudingen (12 t/m 15)
 - D. Een eenzijdige economie en economische afhankelijkheid - de koloniale achtergronden (16 t/m 22)
 - E. Het politieke, economische en sociale systeem (23 t/m 25).
- II. Welke suggesties worden er gegeven voor mogelijke oplossingen voor genoemde problemen van ontwikkelingslanden?
 - A. Evolutionair of revolutionair (26 t/m 28)
 - B. Met of zonder hulp (29 t/m 31)
 - C. De rol van de overheid (32 t/m 34)
 - D. Terreinen van concentratie (35 t/m 45)
- III. Is er sprake van raciale vooroordelen of vormen van ethnocentrisme? (46 t/m 53)

Voor zoverre de vragen door de geanalyseerde stof beantwoord worden, is dat in de rapportage samenvattend per categorie I, II en III verwerkt. Wanneer hieronder geen antwoorden op bepaalde vragen vermeld worden betekent dit dat de problematiek waarop de vragen betrekking hebben niet of nauwelijks in de stof aan de orde komt.

Geografisch milieu.

auteurs: A.C.A. van Doorn, B.H.A. Jansen, P.Th.J. van Baal

uitgever: Malmberg

deel: deel 2 De Wereld

doelgroep: klas 2 van mavo, havo en vwo

jaar van uitgave; druk: 1980, eerste druk nieuwe versie

in analyse genomen: deel 2 (geheel), het werkboek en de docenten handleiding die daarbij horen.

I.

Alle vijf de problemen (subcategorieën onder categorie I,) komen aan bod. De nadruk ligt op het probleem van de honger en de armoede wat zowel in verband gebracht wordt met de sterke bevolkingsgroei als met de interne tegenstellingen tussen arme boeren en rijke grootgrondbezitters (hfdst. 6 par. 5). Het eerste verband wordt in meer algemene zin toegelicht met behulp van grafieken, diagrammen en wetenschappelijke terminologie zoals vicieuze cirkel, voedselketen en energie-grondstoffen - of voedsellimiet waarin men de resultaten van het onderzoek van de Club van Rome herkent. Tevens wordt de ongelijke voedselverdeling over de wereld naar voren gebracht.

Met betrekking tot het tweede verband, de relatie tussen de honger en de armoede enerzijds en de extreme interne tegenstellingen anderzijds, worden de historische achtergronden minimaal belicht. Er wordt slechts één opmerking geplaatst, namelijk dat vaak kleine groepjes mensen met het koloniale bestuur belast werden, daarvoor (te) rijkelijk beloond werden en na de dekolonisatie de macht bleven houden (pag. 27). Wel worden de interne tegenstellingen in ontwikkelingslanden vergeleken met die binnen de westerse landen (de klasseopbouw van beiden wordt met elkaar vergeleken, pag. 26). Ook worden de tegenstellingen in ontwikkelingslanden onderling met elkaar vergeleken. De beperkingen bij dit alles van een maat als het Bruto Nationaal Produkt per hoofd van de bevolking worden naar voren gebracht.

De historische achtergronden komen goed naar voren bij de behandeling van de geringe industriële ontwikkeling in de Derde Wereld: de koloniën leverden heel goedkope grondstoffen en dienden tegelijk als afzetmarkt voor

de snel groeiende West-Europese industrie. Aanvankelijk werd de ontwikkeling van een grondstoffen verwerkende industrie in de kolonies tegenhouden. Daarna namen de westerlingen de verwerking zelf in handen door het opzetten van plantages en mijnbedrijven in de kolonies. De inheemse bevolking leverde de erg goedkope arbeidskrachten, terwijl de winst naar het moederland ging (pag. 95, 127).

Vandaaruit worden de consequenties naar het heden getrokken: armoede, geen binnenlandse markt, gebrek aan geschoolde arbeidskrachten, een slecht ontwikkelde infrastructuur. Bovendien worden genoemd de concurrentie van de sterke westerse industrieën met monopolieposities op de wereldmarkt en het profijt dat deze weten te trekken uit het overhevelen van arbeidsintensieve bedrijfsonderdelen naar de Derde Wereld. In het werkboek wordt het kern-periferie model naar voren gebracht met daarin zowel afhankelijkheidsrelaties op binnenlandsniveau als op internationaal niveau.

Tot zover geeft de stof het beeld van een causale relatie tussen de verarming van de Derde Wereld en de welvaartsontwikkelingen in het Westen. Daar staat tegenover dat het proces van de industrialisatie in het Westen, dat in enkele paragrafen afzonderlijk behandeld wordt, voorgesteld wordt als een ontwikkeling volledig op eigen krachten.

II.

Aan het oplossen van de problemen wordt bijna geen aandacht geschonken. In algemene zin wordt er met betrekking tot de toekomstige ontwikkelingen wel gesproken van verschillende mogelijkheden, maar voor wat betreft de industriële ontwikkeling is daarbij de fasen-theorie van Rostow op de achtergrond aanwezig (pag. 83, 97).

In meer specifieke zin wordt het belang van de agrarische sector in ontwikkelingslanden, de verborgen werkloosheid daarin, het tekort aan geld en het belang van de verhoging van de voedselopbrengst genoemd. Slechts in één paragraaf wordt nader ingegaan op een oplossing, nl. de vestiging

van kleine industriële bedrijven op het platteland voor de verwerking van de ter plaatse verbouwde grondstoffen (hoofdstuk 5, par. 9).

Revolutionaire ontwikkelingen worden niet als een vorm van ontwikkeling naar voren gebracht. Er wordt slechts gesproken van onlusten en revoluties onder het volk als één van de politieke kenmerken van onderontwikkeling. Oorlogen in of tussen de ontwikkelingslanden worden in verband gebracht met de door de kolonisten lukraak getrokken grenzen.

III.

Er zijn geen raciale vooroordelen, in de zin zoals geformuleerd op blz. in de stof aanwezig. Het probleem van de raciale discriminatie wordt niet behandeld.

Wel zijn er twee duidelijke voorbeelden van ethnocentrisme in de stof aanwezig. Tekst, foto's en tekeningen met betrekking tot de agrarische sector in ontwikkelingslanden geven de indruk dat daarin uitsluitend mannen werkzaam zijn, terwijl in die landen vaak ook of juist de vrouwen een aanzienlijk deel van de werkzaamheden binnen de agrarische sector verrichten. Daarnaast wordt er verschillende keren gesproken over "de boer en zijn gezin" waardoor het beeld van het westers kerngezin, als alom voorkomend, opgeroepen wordt (pag. 21, 109).

De Wereld door.

auteurs: werkgroep de Vos.

uitgever: Thieme

delen: deel 2 en deel 3.

doelgroep: 4-jarige l.b.o.

jaar van uitgave; druk: deel 2, docentenboek deel 2: 1976, eerste druk
 deel 3. docentenboek deel 3, verwerkingsboeken:
 1977, eerste druk

In analyse genomen:

- .uit deel 2: hoofdstuk 1, par. 6.c. Gastarbeiders
 - hoofdstuk 2, par. 5. Overbevolking
 - par. 6 En de gevolgen?
 - par. 7 Is er wat aan te doen?
 - hoofdstuk 5, par. 6 Internationale hulp
 - hoofdstuk 6, Andere mensen
 - hoofdstuk 7, Arm en rijk
 - hoofdstuk 8, par. 4 Overal gezinnen?
- .uit deel 3: hoofdstuk 3, Tanzania
 - hoofdstuk 4, Brazilië
 - hoofdstuk 5, China
- .verwerkingsboeken bij deel 3 op A-, B- en C-niveau's van het l.b.o.
- .docentenboeken bij deel 2 en deel 3.

I.

De meeste aandacht wordt gegeven aan het probleem van de honger en de armoede en het probleem van het overwegende agrarische patroon dat gebaseerd is op ongelijke eigendomsverhoudingen. Honger en armoede worden op de eerste plaats in verband gebracht met de overbevolking en op de tweede plaats met de extreme interne tegenstellingen door de ongelijke eigendomsverhoudingen die kenmerkend zijn voor de feodale structuren in de meeste Derde Wereld landen. Het probleem van de overbevolking wordt in verband gebracht met de invloeden van de medische hulp uit het Westen (bestrijden van besmettelijke ziekten).

Met name deel 3 geeft veel aandacht aan de feodale structuren en hun samenhang met het koloniale verleden (Brazilië). Naast de tegenstellingen op het platteland worden de tegenstellingen in de steden genoemd en (in deel 3) de grote werkloosheid aldaar.

Het probleem van de economische afhankelijkheid komt met name in deel 2 erg weinig naar voren. De verarming wordt wel historisch geplaatst maar de hedendaagse doorwerking van het koloniale verleden en de daaruit voortgekomen hedendaagse mondiale tegenstellingen tussen arme en rijke landen worden in deel 2 nauwelijks genoemd en in deel 3 niet benadrukt:

- In deel 2 komt de term 'afhankelijkheid' (in de zin van een economische afhankelijkheid tussen de rijke en de arme landen) niet voor.
- Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen politieke en economische onafhankelijkheid. Daardoor wordt het beeld opgeroepen dat na de dekolonisatie alle afhankelijkheid verdwenen was (deel 3, pag. 47, 53).
- In deel 3 wordt de 'monocultuur' en de negatieve gevolgen daarvan slechts in agrarische zin en niet in economische zin behandeld (pag. 72).
- In deel 2 wordt het verschijnsel van de verslechterende ongelijke ruilvoet wel genoemd maar niet verder uitgewerkt (pag. 109).

In deel 3 worden deze tekortkomingen enigszins goedge maakt:

- In het verwerkingsboek bij deel 3 op C-niveau, wordt de term 'neokolonialisme' genoemd (pag. 57).
- Onder Tanzania wordt de theehandel van producent tot consument belicht (pag. 5).
- Er wordt een sceptische houding getoond, met name in het verwerkingsboek bij deel 3 op C-niveau, ten opzichte van de investeringen van de Verenigde Staten en de B.R.D. in de Braziliaanse industrie (pag. 57). In het tekstboek wordt vermeld dat Brazilië uranium bezit. Het verband tussen uranium, kerncentrales en atoomenergie wordt gelegd (pag. 70).

Voor zoverre het probleem van de interne tegenstellingen wordt genoemd is dat hierboven reeds genoteerd. Enkele punten die genoemd worden met betrekking tot het probleem van het politieke, economische en sociale systeem worden onder II verwerkt wanneer daar over het beleid van 'self-reliance'

gesproken wordt. Verder wordt nog in deel 2 vermeld hoe de grenzen van de kolonies getrokken werden zonder rekening te houden met de bewoners. In deel 3 wordt verteld hoe de kolonisten toendertijd profiteerden van de oorlogen tussen stammen en deze telkens weer aanwakkerden.

II.

In deel 3 worden verschillende vormen van ontwikkeling naar voren gebracht: de ontwikkelingen in Brazilië binnen het heersende kapitalistische systeem, de ontwikkelingen in Tanzania naar het idee van het Afrikaans Socialisme en de revolutionaire ontwikkelingen in China.

Ontwikkelingshulp wordt in de eerste plaats (in deel 2) als een noodzaak beschouwd. De hulp, bijvoorbeeld bij geboortebeperking en bij een verbetering van de agrarische produktie, moet zich concentreren op de oorzaken van de armoede. Met betrekking tot de geboortebeperking wordt er gewezen op het belang van een groot kindertal voor de arme bevolking.

Als voorbeelden van ontwikkelingshulp worden werkzaamheden van vrijwilligers en enkele organisaties voor multi-laterale hulpverlening (V.N.-afdelingen, Rode Kruis) genoemd. Er wordt ingegaan op de voorwaarden die gesteld kunnen worden bij bilaterale hulp zoals bijvoorbeeld de aanleg van een militaire basis (deel 3, pag. 52).

Als tweede voorbeeld van ontwikkeling wordt het alternatieve beleid van 'self-reliance' naar voren gebracht. Binnen dit kader vallen de Ujamaa-dorpen in Tanzania en de communes in China, hun economisch en sociaal functioneren en hun structurele betekenis in de opbouw van een onafhankelijke egalitaire maatschappij. Betreffende de rol van de overheid wordt onder Tanzania de nationalisatie van grote industrieën, banken en verzekeringsmaatschappijen genoemd en wordt er van een éénpartijensysteem gesproken. China wordt als een communistische staat genoemd, terwijl met betrekking tot Tanzania van het 'Afrikaans Socialisme' wordt gesproken. De ontwikkeling in Tanzania wordt met die in Kenia vergeleken wat voor Kenia duidelijk negatief uitvalt. (pag. 63)

Slechts in de docentenhandleiding wordt een derde vorm van ontwikkeling genoemd namelijk een ontwikkeling die uitgaat van een "nieuwe economische orde" (docentenboek bij deel 2, pag. 111a)

III.

Er komen geen raciale vooroordelen in de stof voor. In deel 2 worden zowel de door de V.N. geformuleerde rechten van de mens als van het kind behandeld.

Toch kunnen de vergelijkingen van de prehistorie van het Westen met hedendaagse volkeren uit de Derde Wereld, de nadruk op westerse hulp voor de "technisch onderontwikkelde landen" en de citaten van Anthony van Kampen (deel 3, pag. 68, 75) aanleiding geven tot vormen van etnocentrisme: als ze net zo worden als wij, dan is hun armoede ook voorbij. Maar daarnaast worden met een positieve bijklank voorbeelden van alternatieve ontwikkelingen in Tanzania en China gegeven.

Er wordt veel aandacht gegeven aan verschijnselen van discriminatie en het vormen van vooroordelen (onder andere ten opzichte van zigeuners, gastarbeiders en Surinamers). Door middel van drie verhalen (die overigens wel met de ogen van een westerling verteld zijn) van drie meisjes uit verschillende delen van de wereld en bij de behandeling van het gezin, wordt naar voren gebracht hoe leefgewoontes en maatschappelijke normen per maatschappij verschillen en maatschappelijk bepaald zijn.

Geschiedenis in onderwerpen.

redacteur: W.F. Kalkwiek

uitgever: Meulenhoff

deel: deel 3 havo/vwo

doelgroep: klas 3 van havo en vwo

jaar van uitgave; druk: 1978, eerste druk,

handreiking voor de docent: 1977, eerste druk

In analyse genomen:

- .hoofdstuk 2, deel a, par. 5 Koloniale handel en politiek
- hoofdstuk 3, deel a, par. 6 De communistische staten buiten Rusland
- schakel pagina 141/142
- hoofdstuk 6, deel a, par. 4 Van kolonialisme tot modern imperialisme
- par. 10 Het imperialisme na de dekolonisatie
- hoofdstuk 6, deel b, par. 1 Oorzaken van het modern imperialisme
- par. 2 De verschijningsvorm van het modern imperialisme
- par. 3 Modern imperialisme van Europese mogendheden
- in Azië en Afrika
- par. 4 Gevolgen van het modern imperialisme
- par. 5 Van modern imperialisme tot dekolonisatie
- schakel pagina 174/175
- hoofdstuk 7, De vrijheid van de arme volken
- schakel pagina 201/202
- hoofdstuk 8, deel b, par. 3 De dekolonisatie en de Derde Wereld
- .de op de geanalyseerde stof betrekking hebbende vragen
- .handreiking voor de docent 3 vwo/havo.

I.

Van de vijf problemen worden die van de interne tegenstellingen en van de economische afhankelijkheid benadrukt.

De historische achtergronden van interne tegenstellingen worden belicht door enerzijds naar voren te brengen hoe het koloniale beleid de reeds aanwezige feodale verhoudingen bevestigde (de associatiepolitiek van Engeland en Nederland in Azië). "Met de toplaag van de inheemse samenleving in één belangengemeenschap verbonden, konden de kolonisatoren zich voornamelijk

bezig houden met de meest winstgevende kanten van het koloniale bedrijf". (pag. 187) Anderzijds wordt beschreven hoe het koloniale beleid de tegenwoordige interne tegenstellingen creëerde tussen een bovenlaag van grootgrondbezitters, binnen- en buitenlandse mijneigenaren, officieren en kerkelijke leiders en een onderlaag bestaande uit afstammelingen van de oorspronkelijke indiaanse bevolking en van de negerslaven (de assimilatiepolitiek van de Portugezen en Spanjaarden in Zuid-Amerika).

Aan deze interne tegenstellingen wordt een mondiaal perspectief gegeven door verscheidene keren te wijzen op de relatie die de dominerende bovenlaag in veel Derde Wereld landen met de rijke landen onderhield/onderhoudt.

- "De strijd tegen het westers kolonialisme kreeg daardoor vaak het karakter van een strijd tegen de eigen feodale hoofden en de koloniale bourgeoisie" (pag. 192).
- "Ook maakte men wel gebruik van interne tegenstellingen en versterkte zo zijn invloed. Op deze wijze kwam Zuid-Amerika 'onder beschermheerschappij' van de Verenigde Staten te staan". (pag. 154).
- "plattelandsguerilla's in Zuid-Amerika vestigden de aandacht...op de economische, politieke en militaire banden van de Verenigde Staten en andere westerse landen met die regimes" (pagina 215):
- "Deze 'westersgezinden' die de macht in Zuid-Vietnam bezaten, konden zich jarenlang slechts met Amerikaanse steun handhaven. De Verenigde Staten zagen in deze oorlog een Oost-West-tegenstelling.. Zij miskenden dat de Noord-Zuid-tegenstelling.. hier veel meer in het geding was". (pag. 215).

Naast deze uit de koloniale tijden stammende tegenstellingen wordt met betrekking tot revolutionaire ontwikkelingen in Derde-Wereld-landen een onderscheid gemaakt tussen pro- en anti-communistische nationalist (pag. 192) of nationalist en communisten aan de ene kant en pro-westerse groeperingen aan de andere kant (pag. 215: Vietnam).

Voor zoverre de welvaartsverschillen mondiaal bekeken worden laat een kaartje het nationale inkomen per hoofd van de bevolking over de hele wereld zien en wordt het nationale inkomen per hoofd in de armste Afrikaanse landen vergeleken met dat in de westerse landen.

Het probleem van de economische afhankelijkheid wordt belicht vanuit een causale relatie tussen de welvaartsontwikkelingen in het Westen en de verarming van de Derde Wereld:

- "Nederlands Oost-Indië heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de ontwikkeling van het moederland" (pag. 40).
- "maar ook verdween de inheemse nijverheid bijna geheel door de concurrentie van de moderne westerse industrieën" (pag. 156).

Binnen dit kader wordt het "modern imperialisme" gedegen naar voren gebracht waarbij naast politieke en idealistische factoren de economische factoren uitgebreid genoemd worden. Wat de huidige situatie aangaat wordt de term neo kolonialisme geplaatst, wordt er van de overheersende rol van de multinationals gesproken, van de grote kwetsbaarheid van ontwikkelingslanden voor prijsschommelingen op de wereldmarkt, van de inflatie die met name de prijzen van kapitaalgoederen uit het Westen verhoogt en ten slotte van de steeds groter wordende kloof tussen de rijke en de arme landen.

De overige problemen komen minimaal naar voren. Er wordt gesproken van de vicieuze cirkel van overbevolking en armoede zonder dat een relatie gelegd wordt met de interne tegenstellingen. Verder wordt er nog gesproken van het gemeenschappelijk grondbezit van de kleine boeren in Azië (waarop aansluitend het 'marhaenisme' van Soekarno behandeld wordt en van de klasse van grootgrondbezitters in Zuid-Amerika die de macht in handen hebben en daarmee radicale hervormingen tegenhouden. Met betrekking tot de politieke structuur in ontwikkelingslanden wordt "het onstabiel bestuur door revoluties en staatsgrepen" (pag. 197) genoemd. Hier zal onder II. verder op ingegaan worden.

II.

Van verschillende kanten wordt de revolutionaire weg waarlangs veel Derde Wereld landen oplossingen zoeken voor hun problemen belicht: "Het zijn problemen waarvoor slechts in zeer weinig landen in de Derde Wereld langs

geordende en democratische politieke weg een oplossing gevonden is. De geschiedenis van de Derde Wereld is er één van revoluties en staatsgrepen. Meestal kwam tenslotte het leger aan de macht, als enige gedisciplineerde groep in het land. De militairen stichtten of steunden één-partij-regime, meestal - hoewel niet altijd - van een politiek conservatieve aard" (pag. 196). Men hoort een positieve bijklank bij ontwikkeling langs geordende en democratische politieke weg terwijl de revolutionaire weg niet als de meest heilzame oplossing afgeschilderd wordt. "Onstabiel bestuur door revoluties en staatsgrepen" wordt als een van de problemen van ontwikkelingslanden aangemerkt (pag. 197).

Revolutionaire ontwikkelingen of pogingen daartoe in China, Vietnam en Indonesië of in Zuid-Amerikaanse landen als Mexico, Cuba, Argentinië, Brazilië en Chili worden naar voren gebracht.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen politieke en sociale revoluties. Bij een politieke revolutie blijft de oude bovenlaag aan de macht en wordt er aan de verheffing van zwakkere groepen vrijwel nooit iets gedaan (pag. 185). Als voorbeeld van een sociale revolutie worden de revolutionaire ontwikkelingen van Mexico in 1930 naar voren gebracht: "Het grootgrondbezit werd onteigend, de buitenlandse mijnmaatschappijen genationaliseerd en de politieke macht van de kerk en het leger teruggedrongen, waarmee de basis-kwalen van heel Latijns-Amerika werden aangepakt" (pag. 186). De strijdvrage van een nationale of een sociale revolutie wordt in verband gebracht met de tegenstelling tussen pro- en anticomunistische nationalistten (pag. 192). Indien onder een nationale revolutie hetzelfde wordt verstaan als onder een politieke revolutie, dan was de logische opbouw van het betoog beter geweest wanneer nationale en sociale in de zin andersom geplaatst waren.

Revolutionaire stellingnamen worden verklaard uit maatschappelijke en/of politieke tegenstellingen. Verschillen in politieke uitgangspunten (bijvoorbeeld communistische en kapitalistische) lijken daarin een rol van secundair belang te spelen.

Men is nogal moedeloos gestemd ten opzichte van ontwikkelingshulp: Wanneer het zo doorgaat dat de westerse landen geen 1% van hun nationaal inkomen kunnen opbrengen (pag. 193, 214) dan "kan de ontwikkelingshulp het verder achterop raken van de arme landen nauwelijks verhinderen" (pag. 197). Een aantal hoofdstukken eerder wordt vermeld dat economische hulp van supermogendheden meestal onlosmakelijk samengaat met politieke beïnvloeding: een "indirecte vorm van imperialisme", zo wordt gesteld (pag. 151). Van China wordt wel gezegd dat het zich geheel onafhankelijk van het buitenland wist te maken maar er wordt niets verder gezegd over een beleid van self-reliance.

De oplossing wordt meer gezocht in een Nieuwe Internationale Economische Orde: "Fundamentele veranderingen zijn noodzakelijk om de welvaart beter over de hele wereld te spreiden" of te wel "voor alleen een menswaardig bestaan mogelijk te maken" (pag. 196). Onder fundamentele veranderingen wordt verstaan dat de Derde Wereld een groter aandeel in de wereldhandel verwerft (met hun goedkope produkten door lage lonen; een internationale arbeidsverdeling komt verder niet ter sprake) en dat het Westen vrijwillig haar welvaart gaat beperken ten bate van de Derde Wereld. Hoe een Nieuwe Internationale Economische Orde de interne tegenstellingen zou kunnen verhelpen wordt niet vermeld.

Voor wat betreft de consequenties van een Nieuwe Internationale Economische Orde in het Westen, wordt vermoed dat het Westen, over het algemeen, niet erg bereid zal zijn om deze op zich te nemen. "Wat wordt er van jou verwacht?" wordt de leerling gevraagd (pag. 196).

III.

In de eerste drie paragrafen van hoofdstuk 4 wordt het probleem van de discriminatie en het vormen van vooroordelen behandeld. Allereerst wordt gesteld dat 'raszuiverheid' een waandenkbeeld is. In de docentenhandreiking worden de mensenrechten genoemd.

Vervolgens wordt het vormen van een vooroordeel in verband gebracht met sociale rangen en ongunstige economische ontwikkelingen en met het bestaan van stereotypen. Er wordt naar voren gebracht dat verschillen tussen indi-

viduen binnen één volk of ras, bijvoorbeeld verschillen die ontstaan door maatschappelijke achtergronden, vaak veel groter zijn dan die tussen verschillende volken of rassen. De fout van stereotypen is, zo wordt gesteld, dat deze nooit voor een volk als geheel opgaan.

Niettemin worden als typerende eigenschappen van de moderne Israëliër, krachtig en zelfverzekerd optreden genoemd (pag. 90) en wordt elders in het boek verkondigd dat de Germaanse volken vrijheidslievend, ondernemend en agressief waren (pag. 141).

Als voorbeeld van discriminatie wordt het anti-semitisme in de Tweede Wereldoorlog uitgebreid behandeld. De apartheid in Zuid-Afrika wordt twee maal in de stof genoemd zonder dat daar verder op ingegaan wordt.

Meerdere malen wordt met nadruk naar voren gebracht hoe men in de koloniale tijden ten onrechte de niet-westerse volken als minderwaardig beschouwde en er vanuitging voor de taak te staan hen op te voeden en cultureel te ontwikkelen.

Geconcludeerd kan worden dat het verschijnsel van cultureel imperialisme niet als zodanig genoemd wordt maar voor zover het de koloniale tijden betreft, wel behandeld wordt. Ondanks dit alles worden er naast de ingrijpende negatieve gevolgen van de kolonisatie ook enkele positieve punten genoemd namelijk verbetering van het onderwijs en bestrijding van ziekten.

Materiaal voor maatschappelijke vorming.

auteur: W.F. Kalkwiek

uitgever: Meulenhoff

doelgroep: Klas 3, mavo

jaar van uitgave; druk: 1980; tweede herziene druk.

In analyse genomen:

hoofdstuk 2, par. 4 Stereotypen, vooroordelen en discriminatie

hoofdstuk 6, par. 5 Discriminatie in de arbeid

hoofdstuk 15 De mens in de derde wereld

hoofdstuk 16 De eenheid van de mensen.

.punten van 'verwerking' met betrekking tot genoemde paragrafen en hoofdstukken.

I.

Van de vijf problemen komen de problemen van de honger en de armoede en van de economische afhankelijkheid voornamelijk aan bod. Het probleem van de honger en de armoede wordt in relatie gebracht met de "gebrekkige en dikwijls traditioneel gebonden landbouwmethodes en verouderde landbouwsystemen zoals het grootgrondbezit deze kent" (pag. 137). Daarnaast worden verklaringen gegeven die in de richting gaan van vicieuze cirkel redeneringen (slechte voedsel kwaliteit - geen produktieve arbeid).

De invloeden van de medische verzorging uit het Westen op de snelle bevolkingsgroei, die de vraag naar voedsel voortdurend doet toenemen, worden genoemd. Voorts wordt het probleem van de bevolkingsexplosie behandeld binnen het kader van de voorspellingen die de Club van Rome gedaan heeft. Enerzijds wordt de noodzaak tot beperkende maatregelen met klem benadrukt, anderzijds probeert men daarentegen de uitspraken van de Club van Rome enigszins te relativiseren, wijst men op de cruciale betekenis van een hoog kindertal en vermeldt men verschillende vormen van kritiek uit de Derde Wereld op beperkende maatregelen.

Naast de tegenstellingen in de landverdeling wordt de tegenstelling tussen de relatief kleine groep van hogere klassen en de grote groep van "paupers" genoemd (pag. 139). Het ontbreken van een middenklasse wordt in relatie

gebracht met het koloniale bestuur in het verleden. Het probleem van de economische afhankelijkheid wordt behandeld binnen de mondiale context van Noord-Zuid tegenstellingen, de steeds dieper wordende kloof daartussen en de wederzijdse afhankelijkheid tussen rijke en arme landen.

De nadelige invloeden die de koloniale periode op de economische ontwikkelingen in de kolonieën heeft gehad en het profijt dat het Westen daaruit getrokken heeft worden duidelijk naar voren gebracht.

Met betrekking tot de huidige situatie wordt gesproken van de invloed van de koloniale periode die zich nog steeds doet voelen, van de nog steeds heersende economische en soms ook wel politieke invloeden uit de rijke landen en van neokolonialisme.

II.

Ontwikkelingshulp of te wel "ontwikkelingssamenwerking" (pag. 141) wordt voor zowel de rijke als de arme landen als een noodzaak beschouwd. Van de bilaterale hulp wordt aangetoond hoe deze veelal niet onbaatzuchtig is voor de verstrekker. De Verenigde Naties (waarvan het ontstaan en de organisatie uitgebreid ter sprake komt in hoofdstuk 16) en het Internationale Rode Kruis worden genoemd als kanalen voor multilaterale hulp.

De hulp en de pogingen tot verandering moeten zich richten op een economische herstructurering met als doel de Rechtvaardige Internationale Economische Orde. De gehanteerde terminologie en de accenten die in de inhoud gelegd worden zijn zeer kenmerkend voor de nieuwe ideeën in het Westen hieromtrent.

De hedendaagse economische orde wordt onrechtvaardig genoemd vanwege de grote verschillen in rijkdom over de wereld. Er wordt niet vermeld in hoeverre de internationale economische herstructurering ook de extreme tegenstellingen in de ontwikkelingslanden zelf zou kunnen verminderen. Evenmin wordt er iets gezegd over de rol van de overheid in ontwikkelingslanden met betrekking tot een beleid van ontwikkeling.

De stof biedt veel economische kennis met betrekking tot het internationale marktmechanisme en de betekenis van multinationale ondernemingen daarin.

Er wordt niet gesproken van een 'optimale internationale arbeidsverdeling' wat wel binnen dit kader thuis hoort. Voor zover er gesproken wordt van

consequenties in de rijke landen, spreekt men van een noodzakelijke mentaliteitsverandering en een onvermijdelijke stagnatie van de welvaartsgroei aldaar.

Noch een beleid van self-reliance noch de revolutionaire weg worden in de stof behandeld.

III.

Hoewel in de stof geen discriminerende uitspraken aanwezig zijn, verraden woordkeuzen of zinswendingen af en toe een zekere mate van bevooroordeeldheid of etnocentrisme:

- "het ene volk presteert meer dan het andere" (pag. 136).
- "De mensen waren zich nauwelijks bewust van hun armoede.... ze beschouwden hun eigen situatie als een beschikking van het lot of van de goden" (pag. 136)
- "gebrekkige en dikwijls traditioneel gebonden landbouwmethoden en verouderde landbouwsystemen" (pag. 137)
- "primitieve industrie die nog geheel op ambachtelijke traditie berust" (pag. 139)
- "De hogere klassen vormen relatief een kleine groep, daarnaast bestaat een grote groep paupers" (pag. 139).

Het verschijnsel van vooroordelen en discriminatie wordt behandeld en de mensenrechten worden uitgebreid naar voren gebracht.

De tekst met betrekking tot discriminatie is 'middle-class gericht': men beschouwt het verschijnsel, bij nadere toelichting, uitsluitend vanuit de positie van de groep die discrimineert.

VII. ENKELE AAN DE INHOUDSANALYSE TOEGEVOEGDE VRAGEN
EN TOELICHTING OP DE VRAGEN

In dit hoofdstuk worden een aantal vragen geformuleerd door middel waarvan men een vollediger beeld kan krijgen van de stof die in het vorige hoofdstuk inhoudelijk geanalyseerd is. De hieronder geformuleerde vragen betreffen zich, met uitzondering van de laatste vraag, meer op het terrein van de didactische methode en opbouw van de stof.

1. Stimuleert de stof tot het vormen van een eigen mening?
2. Wordt de leerling gestimuleerd de volgende vaardigheden te verwerven?
 - zelfwerkzaamheid
 - samenwerking
 - discussie.
3. Probeert men de leerling te motiveren door:
 - a. confrontatie met extreme tegenstellingen,
 - b. identificatie met een Derde Wereldebewoner,
 - c. vergelijking met de eigen beleavingswereld,
 - d. activiteiten buiten de klassikale werkvorm.
4. Wordt de ontwikkelingsproblematiek alleen in specifieke onderdelen behandeld of komt deze continu aan de orde?
5. Worden binnen de leerstof van één bepaalde discipline ook onderwerpen uit een andere discipline behandeld?
6. Probeert de stof de mening van de leerling te vormen?

ad. 1)

Bij de beantwoording van deze vraag wordt er uitsluitend gekeken naar de mate waarin de leerling in zeer directe zin aangespoord wordt door vragen als "Wat vind je van...?" of "Hoe denk je daar zelf over...?"

Buiten beschouwing wordt gelaten of de auteur een zeker standpunt naar voren brengt dat de leerling zou kunnen provoceren tot het vormen van een eigen mening. Onder vraag zes zal wel gekeken worden naar de mate waarin verschillende meningen in de stof naar voren gebracht worden.

In hoeverre de stof onderwerpen voor discussie suggereert zal door middel van de volgende vraag bekeken worden.

ad. 2)

Onder zelfwerkzaamheid van de leerling wordt hier verstaan dat de leerling zonder begeleiding van de docent en zonder hulp van de klasgenoten aan het werk is.

Onder het stimuleren tot samenwerking wordt hier verstaan dat de leerlingen gevraagd wordt om gemeenschappelijk, met hulp van elkaar, een opdracht tot uitvoering te brengen. Dit kan zowel het gemeenschappelijk beantwoorden van een vraag uit het les- of werkboek zijn als bijvoorbeeld een rollenspel of het opzetten en uitvoeren van een project.

Er wordt gestimuleerd tot discussie wanneer de leerlingen in de stof voorgesteld wordt om een probleem gemeenschappelijk te bespreken of wanneer er onderwerpen voor discussie worden gegeven.

ad. 3)

Punt d. vraagt om een nadere toelichting.

Onder de belevingswereld van de leerling wordt hier verstaan, zoals het landelijk overleg van de vakdidactici maatschappijleer dat formuleert, de wereld van directe ervaring in het gezin, op school, met leeftijdsgenoten en met de massamedia. Door met de leerstof op deze belevingswereld aan te sluiten zal men de motivatie van de leerling bevorderen.

Een vorm van aansluiten op de belevingswereld van de leerling is de interculturele vergelijking van primaire samenlevingsvormen. Daarin vergelijkt men de westerse gezinsvorm met gezinsvormen in andere culturen. Naast het bevorderen van de motivatie stimuleert men hiermee dat leerlingen hun eigen situatie in het gezin niet meer als de enige normale en onveranderbare situatie beschouwen en dat zij meer open gaan staan voor andere opvattingen

en samenlevingsvormen.

Indien in de stof andere middelen tot motivatie dan in de vraag genoemd aangetroffen worden, dan zullen deze bij de beantwoording tevens vermeld worden.

ad. 4)

Vraag vier is van belang om er een indruk van te krijgen of de auteur de ontwikkelingsproblematiek als een afzonderlijk probleem beschouwt, of het opvat als een probleem dat in relatie tot of geïntegreerd met de andere problemen in de stof behandeld moet worden.

ad. 5)

Vraag vijf wordt gesteld om na te gaan in hoeverre de auteurs van schoolboeken de ontwikkelingsproblematiek opvatten als een probleem dat op het vakterrein van meerdere disciplines ligt.

ad. 6)

In de stof kunnen tal van ideologisch getinte uitspraken zijn opgenomen die, op het eerste gezicht, de indruk wekken van volstrekte objectiviteit. Wanneer dat het geval is, wordt er gesproken van aspecten van een verborgen leerplan die in de stof aanwezig zijn.

Door middel van deze vraag wordt geprobeerd om iets van zo'n verborgen leerplan, indien aanwezig in de stof, te onthullen. Er zal gelet worden op woordkeuzen of uitspraken die bepaalde waarderingen weergeven of-te-wel iets proberen bij te dragen aan de attitude- of meningsvorming van de leerling.

Daarnaast wordt bekeken in hoeverre de auteur één bepaalde (zijn of haar) mening of verschillende meningen expliciet naar voren brengt.

VIII. ANTWOORDEN OP DE TOEGEVOEGDE VRAGEN

Geografisch milieu

De antwoorden hieronder hebben betrekking op de voor de inhoudsanalyse gekozen stof uit 'Geografisch milieu' (zie blz. 34).

1. De stof stimuleert niet noemenswaardig door middel van vragen aan de leerling tot het vormen van een eigen mening. Slechts tweemaal in het werkboek wordt de leerling naar zijn of haar mening gevraagd (pag. 44, 69).
2. Slechts éénmaal in het werkboek worden de leerlingen aangespoord tot samenwerking (pag. 92). In de handleiding worden regelmatig mogelijkheden voor een klasseggesprek aangegeven. De vragen en opdrachten in het werkboek zijn over het geheel genomen gericht op individuele werkzaamheden. (Daarbinnen speelt het hanteren van algemene begrippen, die analytisch van aard zijn, een belangrijke rol).
3. Men probeert de leerling te motiveren door:
 - een aantrekkelijke lay-out: overzichtelijkheid in de tekst gecombineerd met foto's van formaat.
 - foto's van extreme tegenstellingen, honger en woningsnood (pag. 28, 36, 78 en 108).en in mindere mate:
 - identificatie met een Derde Wereldebewoner:
foto op pag. 78 van armoedige woonomstandigheden in de Derde Wereld met daaronder de vraag: "Zou je met dit jongetje willen ruilen?"
 - Vergelijking met de eigen beleavingswereld:
Foto op pag. 94 van een 'primitieve onderwijsvoorziening' met daarbij de opdracht: "Maak eens een vergelijking met je eigen schoolsituatie".
 - activiteiten buiten de klassikale werkvorm:
op pag. 103 wordt de leerling voorgesteld om vanuit een gazon een half gram gras mee te nemen. Daarna wordt hen gevraagd om een tekening te bekijken waarop vier verschillende vegetarische gebieden op aarde het gewicht van de plantengroei in grammen per dag en per m² vermeld wordt. Op pag. 92 van het werkboek krijgen de leerlingen de opdracht om na te gaan of het ringmodel van een stad in hun eigen stad bestaat.

4. In ieder hoofdstuk wordt zeer veel aandacht gegeven aan de Derde Wereldproblematiek.
5. In hoofdstuk 3, 'Problemen rond de wereldbevolking', is een paragraaf 'De mens als top-omnivoor' opgenomen waarvan de inhoud uit de biologie afkomstig is. _
6. Enerzijds komt men uitspraken tegen als:
 - "Het bestuur is vaak in handen van een kleine toplaag van mensen" (pag. 27)
 - "Zij werden daarvoor (te) rijkelijk beloond" (pag. 27)
 - "Ze profiteren dan van een overvloed aan goedkope arbeidskrachten" (pag. 97)
 - "Nog meer uitbuiting" (pag. 127).

Anderzijds treft men uitspraken aan als:

- "Nu weet je wel dat een bedrijf winst moet maken" (pag. 85)
 - "Nu wil de overheid in de ontwikkelde landen zich... liever niet direct met het bedrijfsleven bemoeien". (pag. 89)
 - "eerlijke concurrentie?" (pag. 117)
- en met betrekking tot de landonteigening door de staat in de USSR:
- "kun je je voorstellen wat dat voor de landbouwbevolking betekende?" - (pag. 113)

Bij nader inzien lijkt de stof geschreven te zijn vanuit verschillende politieke standpunten die niet met elkaar te verenigen zijn en niet expliciet gemaakt worden. Dit kan een effect van verwarring hebben op de meningsvorming van de leerling.

De Wereld door.

De antwoorden hieronder hebben betrekking op de voor de inhoudsanalyse gekozen stof uit 'De Wereld door' (zie blz. 37).

1. Twee keer worden de leerlingen naar hun 'eigen' mening gevraagd, nadat de schrijvers van het boek hun mening reeds gesteld hebben:

- de leerlingen wordt gevraagd wat zij de beste maatregel vinden om de overbevolking tegen te gaan, nadat gesteld is "Als er iets gedaan moet worden tegen overbevolking dan moeten er minder kinderen geboren worden" (deel 2, pag. 32)
- de leerlingen worden aangemoedigd hun mening te vormen ten opzichte van ontwikkelingshulp nadat gesteld is: "Het is een duidelijke zaak; de rijke landen moeten de arme helpen" (deel 2, pag. 86).

Daarnaast worden de leerlingen, zonder een vooropgestelde mening in de tekst, gestimuleerd om door interculturele vergelijking te overwegen wat zij als gewoon en wat als ongewoon beschouwen. In deel 2 zijn stukken tekst opgenomen waarin andere gezinsvormen in niet-westerse samenlevingen beschreven worden (pag. 123).

2. Zowel zelfwerkzaamheid als samenwerking komen in beide delen aan bod. De leerlingen worden menigmaal gestimuleerd tot verbale vaardigheden zoals iets vertellen, uitleggen toelichten of in groepjes bespreken. Daarnaast worden zij een aantal keren gestimuleerd tot het nagaan van bepaalde onderwerpen in de krant. In deel 2 krijgen ze een paar keer de opdracht zelf informatie in te winnen bijvoorbeeld bij organisaties die zich met ontwikkelingshulp bezig houden (pag. 88, 113).

3. Men probeert in beide delen de leerling te motiveren door:

- uit te gaan van de eigen beleavingswereld:
Wanneer wordt het gedrag van een klasgenoot als gewoon of als ongewoon beschouwd (deel 2, pag. 97). De één krijgt minder zakgeld dan de ander en moet daar meer zelf van betalen dan de ander (deel 2, pag. 104)
- vergelijkingen te maken met de situatie in Nederland:
Een paragraaf over de internationale hulpverlening aan ontwikkelingslanden wordt voorafgegaan door een paragraaf over de sociale wetgeving

in Nederland (deel 2, pag. 85).

Het hoofdstuk 'Arm en rijk' wordt ingeleid met een paragraaf over de inkomensverschillen in Nederland waarbij foto's van een eenvoudige arbeiderswoning en een luxueuse villa zijn geplaatst (deel 2, pag. 104). Daarna worden de arme landen en de rijke landen met elkaar vergeleken:

- identificatie met een bewoner uit de Derde Wereld:

Het verhaal van Vader Esepor, een gastarbeider uit Turkije (deel 2, pag. 11).

- foto's van armoede en extreme tegenstellingen (deel 2, pag. 30, 32 109, deel 3, pag. 65, 66, 68).

4. In ieder hoofdstuk van beide delen, uitgezonderd het hoofdstuk 'Sowjet Unie' in deel 3, wordt in meerdere of mindere mate de Derde Wereld problematiek naar voren gebracht of is er sprake van interculturele vergelijking.
5. 'De Wereld door' is een geïntegreerde aardrijkskunde - geschiedenis methode.
6. De tekst van beide lesboeken is duidelijk vanuit een kritische politieke overtuiging geschreven wat uit de volgende citaten blijken mag:
 - "Na 1800 werd Nederlands-Oost-Indië onder de zuigpomp gelegd" (deel 2, pag. 117).
 - "De leuze 'vrijheid en zelfontwikkeling' die de Keniase regering hanteert, blijft in dit licht nogal inhoudsloos. Ontwikkeling alleen voor hen die het kunnen betalen, vrijheid vooral voor het ondernemen door het bedrijfsleven... Het Keniase systeem heeft een rijke Afrikaanse elite gekweekt...." (deel 3 pag. 63).
 - "Niet het recht van de sterkste maar het belang van allen geldt in Tanzania, ook op het platteland" (deel 3, pag. 63).

Geschiedenis in onderwerpen.

De antwoorden hieronder hebben betrekking op de voor de inhoudsanalyse gekozen stof uit 'Geschiedenis in onderwerpen' (zie blz. 41).

1. In de 'handreiking voor de docent' wordt als doelstelling omschreven: "leerlingen te vormen tot zelfstandige en kritisch denkende mensen met een eigen oordeel, die mee vorm kunnen geven aan de samenleving in brede zin van het woord" (pag. 5). "Het zelfstandig werken van de leerling leidt tot het vormen van een eigen oordeel. In de vele korte vragen, de toetsen en de opdrachten wordt daarop ingespeeld door vragen als: "hoe denk je daar zelf over?" (id. pag. 2)
Wanneer deze uitspraak nader getoetst wordt in de geanalyseerde stof dan blijkt het volgende: van de vierenvestig vragen die in de stof gesteld worden sporen vier vragen op bovenomschreven manier aan tot het vormen van een eigen mening.
2. "Primair staat in dit boek het zelfstandig werken van de leerling" (id. pag. 1). "De zelfwerkzaamheid kan op verschillende manieren worden beoefend: individueel, groepsgewijs of klassikaal" (id. pag. 3).
Per thema zijn in de handreiking voor docenten lectuurlijsten opgenomen waarin aangegeven is welke lectuur ook voor leerlingen geschikt is. Als werkvormen worden onder andere genoemd: een spreekbeurt houden, een tentoonstelling opzetten, informatie van buiten de school inwinnen, rollenspelen en het opzetten van een project.
3. Hoewel in de docentenhandreiking gesproken wordt van een relatie tot de eigen belevingswereld van de leerling als één van de eisen die aan de stofkeuze moeten worden gesteld (id. pag. 6) is hiervan weinig terug te vinden in de zin van de in het vorige hoofdstuk van dit rapport gegeven toelichting op de belevingswereld van de leerling. In de docentenhandreiking wordt namelijk de behandeling van een probleem als het ontstaan van het leven, bijv. de behandeling van Darwin en de evolutie-theorie, als een goed voorbeeld van een relatie met de belevingswereld van de leerling voorgesteld (pag. 6). Wel probeert men de leerling te motiveren door topics uit de massa-media in de stof te behandelen.

4. In 'Geschiedenis in Onderwerpen' deel 3 v.h. zijn de sociale en economische verhoudingen van de laatste eeuw centraal gesteld. De Derde Wereld problematiek komt in de hoofdstukken 1 t/m 4 en 6 t/m 8 geïntegreerd aan de orde. In hoofdstuk 5 wordt onder andere het marxisme behandeld. Daarbij wordt gewezen op het belang van het marxisme voor het socialisme en communisme in Europa maar wordt niet de betekenis van het marxisme in de Derde Wereld genoemd.

5. Regelmatig worden onderwerpen behandeld die afkomstig zijn van andere disciplines dan de geschiedenis zoals bijvoorbeeld de economie of de geografie.

In de docenten handreiking worden per thema integratiemogelijkheden geopperd waarbij de docent voorgesteld wordt om met collega's op school (docenten aardrijkskunde, godsdienst, staatsinrichting, economie, biologie of nederlands) samen te werken.

6. Typerende uitspraken voor de invalshoek van waaruit de hedendaagse ontwikkelingsproblematiek in 'Geschiedenis in onderwerpen' benaderd wordt zijn:

- "fundamentele veranderingen zijn noodzakelijk..... om voor allen een menswaardig bestaan mogelijk te maken" (pag. 196).
- "vrijwillige beperking van de eigen welvaart ten bate van de Derde Wereld is een eis die moeilijk te verwezenlijken zal zijn" (pag. 196)
- "in hoeverre kunnen de rijke landen verantwoordelijk gesteld worden" (pag. 215)

In dergelijke uitspraken herkent men de opvattingen omtrent een Rechtvaardige Internationale Economische Orde.

Daarnaast evenwel wordt er gesproken van:

- een oplossing langs geordende en democratische politieke weg (pag. 196).
- "een legertje van opstandelingen onder leiding van Fidel Castro" (pag. 215).

De stof geeft de indruk dat wat men zich voorstelt van dergelijke fundamentele veranderingen, die noodzakelijk geacht worden, van een nogal gematigd karakter is.

Een andere kant van de zaak is de opvallende mate waarin belang gehecht wordt aan het bestaan van D'66. In het laatste hoofdstuk, 'De doorbraak van de zestiger jaren', is een affiche van deze partij afgedrukt, terwijl

ook in de docentenhandreiking drie maal D'66 ter sprake wordt gebracht.

Tot slot nog enkele toe te voegen opmerkingen:

- De stof is in hoge mate geconcentreerd rond geschiedkundige 'beroemdheden'.

Er wordt dan ook gesteld dat "de meeste landen hun nationale bestaan beginnen met het optreden van een nationale leidersfiguur" (Geschiedenis in Onderwerpen pag. 176).

- Leerlingen kunnen geïnteresseerd, minder sterk gemotiveerd, gemakzuchtig of minder bekwaam zijn, zo wordt in de docentenhandreiking gesteld (pag. 5, 13). Het nuttig effect van het geschiedenis onderwijs raakt de minder sterk gemotiveerde en de gemakzuchtige leerlingen niet (id. pag. 5).
- In de docentenhandreiking wordt er van uitgegaan dat processen en structuren zichtbaar worden in de ontwikkeling van de tijd en dat daarom het vak geschiedenis nauwelijks een andere methode dan de chronologische verdraagt (id. pag. 11).

Materiaal voor maatschappelijke vorming.

De antwoorden hieronder hebben betrekking op de voor de inhoudsanalyse gekozen stof uit 'Materiaal voor maatschappelijke vorming' (zie blz. 47).

1. In de vragen en opdrachten tussen de tekst komen geen vragen voor als "Wat vind je van....?" die stimuleren tot het vormen van een eigen mening. Wel wordt in 'Verwerking', een bladzijde met vragen en opdrachten waarmee ieder hoofdstuk afgesloten wordt, een discussie onderwerp aan de orde gesteld.
 2. Naast een discussieonderwerp komen in de 'Verwerking' de volgende punten aan bod: (individuele) taken, rollenspel, en project onderwerp. Daarmee worden de volgende vaardigheden gestimuleerd: zelfwerkzaamheid, samenwerking, discussie en informatie-inwinnen.
 3. Men probeert de leerling te motiveren door:
 - in de inhoud van de stof de "nadruk op de actualiteit" te leggen (zie verantwoording van 'Materiaal voor maatschappelijke vorming').
 - aan te sporen tot activiteiten buiten de klassikale lesvorm (zie antwoord op vraag 2 hierboven).
 4. De Derde Wereld-problematiek wordt specifiek behandeld in hoofdstuk 15. Voor het overige wordt de Derde Wereld-problematiek in de inhoud betrokken in 5 van de 15 resterende hoofdstukken. Bij de behandeling van de EEG in hoofdstuk 16 wordt nagelaten relaties te leggen met de oud-kolonieën.
 5. In de stof zijn af en toe overlappingen aanwezig met het vak geschiedenis.
 6. In hoofdstuk 15, 'De mens in de derde wereld', komt men uitspraken tegen als:
 - "De bewustwording van dit verschil en de onrechtvaardigheid daarvan dwingt om te helpen" (pag. 137).
 - "Daar zal een mentaliteitsverandering mee gepaard moeten gaan" (pag. 142)
- Verder komt men in een citaat uit de verklaring inzake de vestiging van een Nieuwe Internationale Economische Orde door de Algemene Vergadering van V.N. de volgende termen tegen: billijkheid, soevereine gelijkheid, onderlinge afhankelijkheid, gemeenschappelijk belang, vrede en gerechtigheid (pag. 143). In hoofdstuk 16, 'De eenheid van de mensen' wordt gesteld:

- "Zij zullen daarom in vrede met elkaar moeten leven om samen de wereldproblemen van hun tijd te kunnen oplossen. Het samen mens-zijn dwingt hen daartoe" (pag. 147).
- "Vergeleken met de vorige eeuwen is een groei in de verdraagzaamheid op te merken. Men staat meer open voor elkaar en is bereid te luisteren. naar de ander en leert te aanvaarden (pag. 148).

Al met al probeert de stof op het eerste gezicht te stimuleren tot een tolerante houding en een zogenaamde mentaliteitsverandering.

Bij nadere beschouwing doet deze poging nogal vrijblijvend aan met name wanneer men oog krijgt voor de minder 'ruimdenkende' taal waarvan voorbeelden vermeld zijn onder de derde categorie van de inhoudsanalyse. Bij de behandeling van het bevolkingsvraagstuk is een aardig voorbeeld te vinden waarbij verschillende meningen in expliciete zin verwoord worden. Terwijl door de auteur zelf de noodzaak tot afremming van de bevolkingsgroei in de ontwikkelingslanden benadrukt wordt, vermeld hij daarnaast meningen uit de Derde Wereld die daarvan afwijken.

IX. CONCLUSIES.

De doelstelling van deze analyse was na te gaan 1) in welke mate de behandeling van de ontwikkelingsproblematiek in de geanalyseerde stof volledig is en 2) vanuit welke visie op die problematiek die behandeling geschiedt.

Voor de beantwoording van de eerste vraag worden hier nu de volgende punten aan de orde gesteld:

- a) Worden de vijf problemen uit de eerste categorie van het analysemodel (welke problemen ziet men als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden) in de stof behandeld.
- b) Komen de volgende aspecten bij het behandelen van die problemen aan de orde.
 - *historische achtergronden* (hierbij wordt met name gelet op de beantwoording van de vragen 3, 9, 14, 17 en 18).
 - *maatschappelijke tegenstellingen* (hierbij wordt met name gelet op de beantwoording van de vragen 2, 7 en 12).
 - *mondiale perspectieven* (hierbij wordt met name gelet op de beantwoording van de vragen 5, 8, 11, 16, 19, 20 en 21).

Aan de eerste twee aspecten werd door J. Madsen reeds veel belang gehecht wanneer zij beoordeelde in welke mate de ontwikkelingsproblematiek volledig behandeld werd in de door haar geanalyseerde leerstof (pag. 31).

Aan deze twee aspecten wordt hier een derde aspect toegevoegd namelijk dat van de mondiale perspectieven. Onder mondiale perspectieven wordt hier verstaan dat de ontwikkelingsproblematiek opgevat wordt als een actueel en internationaal probleem waarmee de politieke en economische situatie binnen de eigen maatschappij oorzakelijk verbonden is.

Bij de beantwoording van de tweede vraag wordt er als eerste aandacht geschonken aan de suggesties die gegeven worden voor het oplossen van de problemen. Daarbij wordt hier met name gelet op de volgende punten:

- de betekenis die er aan ontwikkelingshulp gegeven wordt (antwoorden op de vragen 29 en 30).
- suggesties die andere oplossingsmogelijkheden dan volgens het westers

economisch en politiek patroon opperen (antwoorden op de vragen 27, 31, 32, 39).

- de betekenis die er aan revolutionaire ontwikkelingen gegeven wordt (antwoorden op de vragen 26 en 28).

Daarnaast wordt er bekeken in welke mate er in de stof vormen van ethnocentrisme aanwezig zijn en aandacht aan het probleem van discriminatie en vooroordelen geschonken wordt. (Raciale vooroordelen zoals geformuleerd op blz. 24 bleken in de geanalyseerde stof niet voor te komen.

Voor wat de eerste vraag uit de doelstelling betreft bleek in geen van de vier geanalyseerde methoden één of meer van de vijf problemen geheel buiten beschouwing te zijn gelaten. 'Geografisch milieu 3' verdeelt zijn aandacht het meest evenredig over de vijf problemen terwijl 'Geschiedenis in onderwerpen 3vh' zich het meest toespitst op twee van de vijf problemen.

Tevens kan over het algemeen geconcludeerd worden dat met betrekking tot deze problemen de historische achtergronden en maatschappelijke tegenstellingen redelijk tot goed aan de orde komen. Onder 'redelijk aan de orde komen' wordt hier verstaan dat zowel het koloniale verleden (in algemene zin) van de ontwikkelingslanden als de extreme interne tegenstellingen die zich in de meeste ontwikkelingslanden voordoen, naar voren worden gebracht. Dit is het geval in 'Geografisch milieu 3' en 'De Wereld door 2'. Onder 'goed aan de orde komen' wordt hier verstaan dat behalve het koloniale verleden en de interne tegenstellingen in de meeste ontwikkelingslanden ook het historisch verleden van die tegenstellingen naar voren worden gebracht. Dit is het geval in 'De Wereld door 3', 'Geschiedenis in onderwerpen 3 vh' en 'Materiaal voor maatschappelijke vorming'.

Voor wat betreft het derde aspect, oftewel de mondiale perspectieven, moet geconcludeerd worden dat die in de geanalyseerde stof uit de twee methoden 'Geografisch milieu' en 'De Wereld door' slechts in beperkte mate naar voren komen. In de andere twee methoden 'Geschiedenis in onderwerpen' en 'Materiaal voor maatschappelijke vorming', wordt veel aandacht besteed aan de mondiale perspectieven maar dit gebeurt op een erg hoog abstractieniveau voor de derde klas van het algemeen voortgezet onderwijs. In 'Materiaal voor maatschappelijke vorming' wordt bijvoorbeeld de zwakke economische positie die de ontwikkelingslanden op de wereldmarkt hebben toegelicht met citaten die zich van de volgende termen bedienen: tariefmuren,

handelsbarrières, liberalisatie, octrooien, exploiteren, contracten, consessies en Internationaal Monitair Fonds (pag. 142).

Met betrekking tot de tweede vraag uit de doelstelling wordt er in alle methoden, behalve 'Geografisch milieu' over ontwikkelingshulp gesproken. Daarbij wordt, met uitzondering van 'De Wereld door 2', vermeld hoe die hulp in het algemeen gebonden is aan voorwaarden op politiek en economisch terrein. Slechts in één van de vier methoden 'De Wereld door 3', worden oplossingsmogelijkheden behandeld die buiten het westers economisch en politiek patroon vallen (self-reliance, Ujamaa-dorpen en communes). Dit is ook de enige methode waarbinnen (in deel 3) revolutionaire ontwikkelingen in een positief daglicht worden geplaatst. In 'Geografisch milieu' en 'Geschiedenis in onderwerpen' worden revolutionaire ontwikkelingen als een typerend kenmerk van ontwikkelingslanden opgevat. Materiaal voor maatschappelijke vorming besteedt geen aandacht aan revolutionaire ontwikkelingen.

Ethnocentrische uitspraken komen in alle vier de methoden voor.

Een opmerkelijk voorbeeld van de moeizame pogingen die schrijvers van schoolboeken te vergeefs doen om geen vooroordelen of ethnocentrische taal te gebruiken, laat 'Geschiedenis in onderwerpen 3 vh' zien. Daarin is een uitstekend stuk tekst over discriminatie, vooroordelen en stereotypen opgenomen. Uitstekend, met uitzondering van de laatste zin, helaas. Daarin vervalt de schrijver zelf in het plaatsen van een stereotype: "men vond de jood kruiperig, omdat eeuwenlange minachting en vervolging hem hadden verhinderd krachtig en zelfverzekerd op te treden. Deze laatste eigenschappen zijn juist typerend geworden bij de moderne Israëliër" (pag. 90).

'De Geo geordend' kwam als vijfde meest gebruikte methode uit de enquête van het EPOS-project naar voren (blz. 1). Aangezien 'De Geo geordend' reeds door Madsen in haar analyse is opgenomen, is deze methode hier niet nogmaals geanalyseerd. Naar aanleiding van haar onderzoeksresultaten kan het volgende worden opgemerkt: In 'De Geo geordend' deel 2 vh worden alle vijf de problemen wel in grote lijnen genoemd maar niet in een historisch of maatschappelijk kader geplaatst. Het koloniaal verleden wordt wel genoemd maar niet in verband gebracht met de huidige verdeling tussen arm en rijk in de wereld. Neokoloniale verhoudingen komen niet ter sprake (pag. 31,33). Er worden in 'De Geo geordend 2 vh' geen suggesties gegeven voor het op-

lossen van de ontwikkelingsproblematiek (pag. 49).

Er zijn door Madsen geen opmerkingen geplaatst over ethnocentrisme en vooroordelen die 'De Geo geordend' betreffen.

Voordat nu gekomen wordt tot een conclusie van deze analyse moeten nog een aantal opmerkingen gemaakt worden.

Ten eerste zijn er in de onderbouw van het voortgezet onderwijs naast de vijf hier geanalyseerde methoden nog een aantal methoden in gebruik waarin de ontwikkelingsproblematiek ter sprake komt. Voor een vollediger beeld van de in de onderbouw gebruikte lesmethoden is een inhoudsanalyse van ook deze methoden noodzakelijk.

Verder zal er meer onderzoek gedaan moeten worden naar reeds uitgevoerde analyses op dit terrein en zal het hier gehanteerde analysemodel verbeterd moeten worden.

Bovendien zullen de methoden niet alleen inhoudelijk, maar ook didactisch geanalyseerd moeten worden.

Over het geheel genomen wordt hier nu geconcludeerd dat de vier in dit rapport geanalyseerde methoden in gebreke blijven ten opzete van twee punten.

Ten eerste worden de mondiale perspectieven van de ontwikkelingsproblematiek niet, of niet op een manier die de leerlingen kan aanspreken, naar voren gebracht. Leerlingen krijgen niet de mogelijkheid om zich iets concreets voor te stellen van de ontwikkelingsproblematiek; een actueel en internationaal probleem, waarin de eigen maatschappij betrokken is. Op dit gebied moeten de schoolboeken gecorrigeerd worden door onder andere meer concreet voorstelbare voorbeelden te geven van bijvoorbeeld het internationale marktmechanisme en de kwetsbare positie van de ontwikkelingslanden daarbinnen. Een eerste aanzet hiertoe is in 'De Wereld door 3' te vinden waarin de handel in Tanzaniaanse thee van producent naar consument beschreven wordt. (pag. 55)

Bij het werken met dergelijke meer concreet voorstelbare voorbeelden (een vorm van exemplarisch leren) moeten andere werkvormen, bijvoorbeeld simulatie-spelen en project-onderwijs, niet buiten beschouwing gelaten worden. In 'Materiaal voor maatschappelijke vorming' en in de handreiking

voor docenten bij 'Geschiedenis in onderwerpen 3 vh' worden binnen dit kader wel een aantal suggesties gegeven. Dergelijke suggesties moeten echter beter uitgewerkt worden en aantrekkelijker gemaakt worden voor de leerling. Van belang is hier om op te merken dat er buiten de schoolboeken veel extra lesmateriaal gebruikt en opgevraagd wordt dat afkomstig is van instanties uit de niet-officiële verzorgingsstructuur welke zich bezig houden met de ontwikkelingsproblematiek (zie deel I, hf.3, par. 3.5 en hoofdstuk 4 par. 4.4.3). Het Wereldhandelspel (vormingscentrum De Haaf, Bergen) is een goed voorbeeld van hoe men de internationale handel en de zwakke positie die de ontwikkelingslanden daarin hebben voor de leerlingen concreet voorstelbaar kan maken.

Een klacht van veel docenten is dat het extra lesmateriaal vaak inhoudelijk wel goed maar didactisch minder geschikt is (deel I, hoofdstuk 4, par. 4.4.2.).

Al met al zal er veel meer onderzoek gedaan moeten worden naar extra lesmateriaal. In dat onderzoek moet de aandacht gericht zijn op de volgende drie punten:

- in welke mate is dit materiaal inhoudelijk geschikt om aan een concrete beeldvorming van de ontwikkelingsproblematiek te werken.
- hoe zit het materiaal didactisch in elkaar.
- welke rol hebben mensen uit de onderwijspraktijk in de vervaardiging ervan.

Het tweede punt ten opzichte waarvan de geanalyseerde methoden te kort schieten is dat het merendeel van de boeken niet vrij van ethnocentrische uitspraken is.

Slechts kleine correcties zijn noodzakelijk om dergelijke uitspraken uit de stof te verwijderen. Het is echter van belang om aan de totale problematiek van vooroordelen en ethnocentrisme veel meer aandacht te besteden dan nodig is voor kleine correcties en nauwkeuriger taalgebruik.

Met name in de eerste cyclus van het voortgezet onderwijs is het zaak om hier primair belang aan te hechten. Aantrekkelijke werkvormen zijn op dit terrein te creëren waarbinnen intra- en interculturele vergelijking met de belevingswereld van de leerling als uitgangspunt, een centrale rol kunnen spelen.

Meer onderzoek zal gedaan moeten worden naar wat er op dit terrein reeds in de niet-officiële verzorgingsstructuur aanwezig is.

Literatuur

- Baran, P.A. The Political Economy of Growth. Penguin Books, 1973.
- Bentheren van den Berg, G., J. Glastra van Loon en E. Vercruijssse. Science and the Development of Society; a discussion paper. 20th Anniversary Conference NUFFIC, oktober 1972.
- Boeke, H.J. Economie van Indonesië. Haarlem, 1975.
- Bol, D.H.H. Particuliere buitenlandse investeringen. In: Survey van ontwikkelingstheorieën (collegedictaat Ontwikkelingsprogrammering, 1e semester 1975/1976). Amsterdam, Vrije Universiteit, 1975.
- Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling. Inventarisatie van leerboeken. Arnhem, CITO, 1978 (publicatie no. 63).
- CLAT, Schoolboekenproject; een onderzoek naar de inhoud van enkele aardrijkskundeboeken over Zuid-Amerika in het Voortgezet Onderwijs. Utrecht CLAT
- Coppens, H.A.J. Globale kenmerken van enkele benaderingswijzen van het ontwikkelingsvraagstuk. In: Survey van ontwikkelingstheorieën (collegedictaat Ontwikkelingsprogrammering 1e semester 1975/1976). Amsterdam, Vrije Universiteit, 1975.
- Coppens, H.A.J. Imperialisme-theorieën. In: Survey van Ontwikkelingstheorieën (collegedictaat Ontwikkelingsprogrammering 1e semester 1976/77) Amsterdam, Vrije Universiteit, 1976.
- Frank, A.G. Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Pinquin Book, 1971.
- Frank, A.G. Latin America; Underdevelopment or Revolution. New York, Monthly Review Press, 1970.
- Haaf, de. Wereldhandelspel. Bergen, Vormingscentrum "De Haaf".
- Hobson, J.A. Imperialism; a study. London, 1902.
- Kemp, T. The Marxist Theory of Imperialism. In: Owen en Sutcliffe (eds) Studies in the Theory of Imperialism. London, 1972.
- Koninklijk Nederlands Aardrijkskundegenootschap. Onderwijs en onderontwikkeling; kern-periferie verhoudingen. Nijmegen, KNAG, 1977.
- Landelijk overleg vakdidactici Maatschappijleer. Terreinafbakening voor Maatschappijleer. Amsterdam, 1975.
- Lenin, V.J. Het Imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme. Amsterdam, 1971.
- Luxemburg, R. The Accumulation of Capital. New York, 1968.
- Madsen, J.E. Wereldoriëntatie? Kom nou! Een onderzoek naar het meest gebruikte lesmateriaal aardrijkskunde over de ontwikkelingsproblematiek, in het bijzonder die van Zuid- en Zuid-Oost Azië. Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-sociologisch Centrum, 1976.

- Magdoff, H. The Age of Imperialism. New York, Modern Reader, 1969.
- Marx, K. The Future Results of the British Rule in India. In: Marx/Engels, On Colonialism. Moskou, 1974.
- Mulders, J. Ontwikkelingsproblematiek en Maatschappijleer. Tilburg, Katholieke Hogeschool, 1977.
- Myrdal, G. Asian Drama; an inquiry into the poverty of nations. Pinquin Books, 1968.
- Myrdal, G. The Challenge of World Poverty; a world Anti-poverty programme in Outline. Pinquin Books, 1971.
- O'Connor, J. The Meaning of Economic Imperialism. In: Imperialism and Underdevelopment. New York, Modern Reader, 1970.
- Prebisch, R. The Economic Development of Latin America and its principle problems. In: Economic Bulletin for Latin America, febr. 1962.
- Rostow, W.W. The Stages of Economic Growth; a non-communist manifest. London, U.P., 1960.
- Schenk-Sandbergen, L.Ch. Groene Revolutie in India en Pakistan. In: Wetenschap en Samenleving. nr. 819, dec. 1969.
- Schiavo-Campo, S. en H.W. Singer. Perspectives of Economic Development. Boston, 1970.
- Seidman, A. An Economic Textbook for Africa. London, 1967.
- Sluiter-Leeghouts, J. en A. Vos. Politieke vorming in het aardrijkskunde-onderwijs. Amsterdam, L.W.A.O. 1976.
- Socialistisch Onderwijs Front. Hoe kritisch zijn onze geschiedenisboeken? Nijmegen, 1972.
- Sonneveldt, L. Wereldoriëntatie in het onderwijs. In: Link, afl. 9, 1970.
- Tinbergen, J. Een leefbare aarde. Amsterdam, Agon-Elsevier, 1970.
- Wertheim, W.F. Sociology of Ignorance (Syllabus doctoraal college 1e semester 1972/73). Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-sociologisch Centrum, 1973.
- Wertheim, W.F. Evolutie en Revolutie; de golfslag der emancipatie. Amsterdam, 1971.
- Zandvliet-Zwarthoed, M. en G. Steentjes. Over de behandeling van de milieu- en ontwikkelingsproblematiek in aardrijkskunde-leerboeken voor het a.v.o.

